

ՊԵՃԼՈՒՈՒՆԻ ԵՒ ԼՍՄՐՐՈՆԻ ՀԵԹՄԵՆՑ ԸԶԳՐԱԲԵՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. ՊԱՆԼԱՌՈՒՆԻՔ

Պատմութեան մէջ առաջին անգամ Ստեփանոս Ասողիկ է, որ կը յիշատակէ «Պահալուունի» տոհմին դոյութիւնը. պատմագիրս, որ աւարտած է իր Պատմութիւնը 1004ին, խօսելով 998 տարւոյ դէպքերու վրայ կը յիշէ «իշխանաց իշխան Վահրամ որդի Գրիգորոյ Պահալուունոյ» (էջ 270): Այս Վահրամ, որ «անթհալատ պատրիկ» Երեւոյն կը կրէ, արձանագրել տուած է իր կնոջ Սովիայի († 1015) տապանաքարին վրայ. «Այս է հանգիստ Սովիայ... կնոջն Վահրամայ Պահալուունոյ». իսկ 1029ին Մարմաշէնի եկեղեցւոյն մէկ արձանագրութեան մէջ ներկայացուցած է ինքզինքը. «Ես Վահրամ... ի ցեղէն Պահալուունի եւ ի զարմից սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին»: Վահրամի եղբորորդին Գրիգոր Մագիստրոս ողբալով իր հօրեղբոր մահը († 1044), կը մաղթէ անոր. «բաղմեացիս զոգս ի մեծին Գրիգորի եւ ի հաւուն քո Արուղամբի եւ Կամսարեանն Արտակայ. քանզի ազգ սեփական եւ որդիք Արբահամու յազգէն Քեռուրական, ի դաւանէն Պարթեւաց, ի քաղաքէ Պահալու, ի ցեղէն Արշակունի, շարաւիղ մերոյն Լուսաւորչին» (Թուղթք, էջ 40):

Մագիստրոս ինչպէս սոյն բովանդակ թուղթին մէջ, նոյնպէս հոս Մովսէս Սորենացւոյ ազգեցութեան տակ է: Պարթեւ Արշակունիներու ծագումին համար նկատի ունի Մ. Սորենացւոյ Բ. 68 գլուխը:

Այս աւանդութեան հետեւելով է, որ Ներսէս Ծնորդալի իր Վիպասանութեան մէջ (էջ 540—541) Գրիգոր Լուսաւորչի տան յաջորդութիւնը ներկայացուցած է Ս. Սահակէն մինչեւ Վասակ Պահալուունի († 1021).

Ի Սահակայ սրբոյ սկսեալ Մինչեւ առ մեզ ո՛չ վրձարեալ. Ի յաշխարհէ ծնընդեան ելեալ ի հայրենեաց տարամերժեալ... Սակայն բնութիւն ազգին պահալու, Որ Պահալուի կոչեցեալ, Թէ եւ թագուն իմն ամփոփեալ Յատմիկ ապանց միջի ծածկեալ, Միայն ինքեանց ներհուն եղեալ Որ յայնմ ազգէ գօլով սերեալ,

Որդի զհայր փոխանակեալ Մինչեւ առ մեզ առ հասուցեալ, Ի նախնական հօրէ սկսեալ Ի Պարթեւէն Լուսաւորեալ, Մինչ ի Վասակ Քաջըն հասեալ, Այն որ արեամբ նահատակեալ:

Այս եւ նման տեսութիւնները, որ անստոյգ աւանդութեան վրայ յեցած են, չեն կրնար իրրեւ պատմական իրողութիւն նկատուիլ: Նախ իսկ անստոյգ է, թէ Գրիգոր Լուսաւորչի պարթեւական ծագումէ ըլլայ. անոր Անակայ որդի ըլլալը 490ին հրապարակ հանուած է: Գրիգորին «Պարթեւ» յորջորջումը առաջին անգամ Կոմիտաս Կաթողիկոսի մէկ թուղթին մէջ յիշատակուած է, ուստի է. դարու առաջին քառորդին: Գրիգորի տան «Պահալուունի» նախարարական տոհմի բարձրացումը Ժ. դարուն միայն հրապարակաւ կ'ըլլայ, առանց յիշատակելու անոնց նախորդ սերունդը եւ անոր կրած անունը:

Գրիգոր Մագիստրոս Պահալուունիներու նախահայրը կ'անուանէ «Արտակ Կամսարեան»: Մովսէս Սորենացւոյ համաձայն Կարենեան պահալուներու հայկական ճիւղը Գ. դարուն իր տանուտէրն ունէր Կամսարը. որուն անունէն տոհմը կոչուեցաւ Կամսարական: Կը համարիմ թէ Մագիստրոսի «Կամսարեանը» համազօր է այս «Կամսարականին». բայց ինչո՞ւ խորշած է Մագիստրոս այս պատմական տոհմանունէն:

Գրիգոր Մագիստրոս կը դրէր իր հօրեղբոր ներքողը 1045ին, երբ տակաւին չէր վճռուած Բաղրատունեաց թագաւորութեան բարձումը:

ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆՔ

Աւանդութիւնը, ոյժ առած Մ. Սորենացիէն (Բ. 87, 90), կը ճանչնար Կամսարականները Կարենեան պահալու տունէն, անունը ստացած Կամսար տանուտէրէն, որ քրիստոնէութիւնը ընդունած է Ս. Գրիգորէն, Տրդատ Մեծի կնքահայրութեամբ: Ե. դարուն, երբ Ս. Սահակի մահուամբ (439) շիրաւ Ս. Գրիգորի արական գիծը, Սահակի դուստրը (Սահականոյշ) կ'ամուսնանայ Մամիկոնեան Համազասպի հետ, որմէ կը ծնանի Կարմիր Վարդան, որ իրեն փեսայ կ'առնէ Արշաւիր Կամսարականը (Փարպ. 65): Կեն-

թաղէ աւանդութիւնը, թէ շարունակուեցաւ Ս. Գրիգորի շառաւիղը Կամսարականներու քով որդւոց յորդի. վասն զի անոնք, ըստ Մ. Սորենացւոյ, նոյնպէս պահալուեան ցեղէն էին: Մամիկոնեանները, որոնց միջնորդութեամբ մտած էին Կամսարականները Գրիգորի շառաւիղին մէջ, անտեսուեցան, որովհետեւ Մ. Սորենացի չէր բարեհաճած զանոնք ալ պահալուեան տոհմէն ըլլեցնել:

Մինչդեռ, աւանդութեան համաձայն, զաղանի պահած են Կամսարականները իրենց Գրիգորի շառաւիղէն յառաջագայութիւնը մինչեւ Թ. դար, պատմութիւնը շատ անգամ արձանագրած է իր էջերուն մէջ, սկսած Գ. դարու վերջին քառորդէն, Կամսարականներու արենակցութիւնը Մամիկոնեաններու հետ. Փաւստոս կը վկայէ թէ իրր 275ին Արշաւիր Կամսարական, իշխան Շիրակայ եւ Արշարունեաց գաւառին, եւ Անդովի իշխան Սիւնեայ. «փեսայք էին տանն մամիկոնեան տոհմին» (Գ. 11). իրր 315ին, երբ Արշակ Բ. (297—338) կոտորեց ազգատըրաւ Կամսարական տոհմը, Վասակ Մամիկոնեան էր, որ «յազգէն յայնմանէ մանկիկ մի փոքրիկ, անուն Սպանդարատ թագուցեալ ապրեցուցանէր... որ յետոյ լինէր ժառանգ աշխարհին» (Գ. 19): Այս խնամութիւնն եւ խնամարկութիւնը երկու տոհմերու կը տեսնենք նաեւ քաղաքագիտական եւ պատերազմական ասպարէզներու վրայ. ուր միախորհուրդ են եւ նիդակակից իրարու հետ: Երկուքն ալ կուսակից արեւմտեան քաղաքականութեան, ուստի անհաշտ պարսկին եւ արաբացւոյն հետ. այս պատճառով ալ անհամաձայն Բաղրատունիներու հետ, որոնք կը պատկառէին արաբական ոյժին առաջ: 775ի ազատական շարժումի ձախորդ ելքը բերաւ իրեն հետ անճիտումը Մամիկոնեան տոհմին արարական տիրապետութեան տակ: Կոտորածէն վերապրողները ապաստան փնտոցին Կայսեր քով, որուն շուրջը կային, արդէն վաղ ժամանակներէ ի վեր քաջարի Մամիկոնեաններ: Կամսարականները հանդուրժուեցան, բայց իրրեւ անբողձալի տարր: Շիրակի եւ Արշարունիքի վերջին տէրն է Ներսէս Կամսարական: 784ին Օթման ոստիկան, որ պիտի արշաւէր Հոնաց եւ Սաղարաց դէմ, զօրակոչ ըրած էր նաեւ հայ նախարարներուն, մասնակցելու արշաւանքին իրենց հեծկազօրքով: Անոնց թուին մէջ էր նաեւ Ներսէս

Կամսարական: Արար զօրագլուխը հայ նախարարական զուեղերը զետեղեց Քերանի դաշտին վրայ, ամառ ժամանակ, խորշակի ենթակայ. որուն հետեւութեամբ «ի տապախառն օղոյն» վախճանեցան հայ նախարարներէն եւ այրուածիէն շատերը. ի մէջ այլոց իշխանն Տաճատ, սպարապետն Բագարատ եւ Ներսէս Կամսարական (Ղեւոնդ, էջ 161): Ինչպէս կ'երեւայ, վերագարձողները քրիստոնեայ զօրքին այս տարապարտուց կորուստը վերագրեցին Օթմանի շարամտութեան եւ բողոքեցին ամիրապետի առաջ. որ հրամայեց «խափանել զիշխանութիւն նորա». նշանակուեցաւ նոր ոստիկան: Ասով չբարւոքեցաւ սակայն դրութիւնը. հարկապահանջութիւններն եւ հարստահարութիւնները անտանելի դարձեցին բնակչութեան կացութիւնը: Չէ յիշուած թէ Ներսէս ունեցա՞ւ իր յաջորդը. բայց կը պատմէ Ղեւոնդ, թէ երկու տարի ետքը (787/8) աւելի քան 12.000 հողի, «արք հանդերձ կանամբք եւ մանկտեալ» «եւ այլք ի նախարարաց Հայոց եւ նոցին հեծելոց» առաջնորդութեամբ Ամատունի Ծապուէնի եւ իր որդւոյն զաղթեցին «փախստեայ յաշխարհն Յունաց», հետապնդուած արար զօրքէն, որուն հետ բախումներ ալ ունեցան (անդ, 168): Սիրով ընդունեցաւ զանոնք կայսրը:

Անոնց թուին մէջ կը գտնուէին անտարակոյս նաեւ Կամսարական ազատներ, շիրակացիներ եւ արշարունիներ. որուն հետեւութեամբ անտէրնջութիւն մը կը տիրէ երկրին վրայ: Վարդան պատմիչ կը գրէ թէ Մուշեղ Մամիկոնեանի մէկ դուստրը «եւ զինքն յամուսնութիւն Ջահապի ումեմն իսմայելացւոյ» թիկունս առնելով զնա... եւ զի Ջահապ յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց եւ խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին զայն առին յինքեանս Աշոտ եւ Ծապուէն (եղբարք Բագարատունիք). եւ ելեալք զկողմամբքն Շիրակայ՝ հարին զօրսն Իսմայելի որ անդ, զրաւեցին յինքեանս զՇիրակ եւ զԱշոցք եւ զգաւառն Տայոց» (էջ 76): Ասիկ կարելի է հետեւցնել, թէ անտիրական մնացած Արշարունիքն եւ Շիրակը աւար եղած էին Արարացւոց, զորոնք սակայն կը յաջողին Բագարատունի եղբայրները նուաճել իրենց իշխանութեան տակ: Չայս կը հաստատէ Ստեփանոս Ասողիկ, երբ կը գրէ թէ Աշոտ Մսակեր (806—826) «զանձագին արար

եւ Արշակի բանակները Երեւել դաշտին վրայ կ'ընդհանուրին. կը յաղթուի Արշակի զօրքը եւ կը դիմէ փախուստի. կը հետապնդուի Սահակ ապետին. «ուրանօր ահագին նահատակութիւնս ցուցեալ Գաղաւոնի որդւոյ Սպանդարտայ, բազում անգամ դարձեալ յարձակմամբ՝ ցրուէր գհետամուտսն եւ տայր պարսպ ժամ զնալոյ Արշակայ»: Արշակ կը փախճանի. «եւ այնուհետեւ ոչ եւս կացուցին Յոյնք ի բաժնի իւրեանց թագաւոր. այլ առաջնորդէր նախարարաց կողմանցն այնուցիկ քաջն Գաղաւոն» (Գ. 46): «Տեսեալ նախարարացն Հայոց, եթէ ոչ կացուցին Յոյնք ի վերայ նոցա թագաւոր... խորհեցան կամաւ հնազանդել քաղաքին խորովու»: Կը դիմեն թղթով մը առ Սոսրով. «Ստրատելատ Գաղաւոն եւ ամենայն նախարար Հայոց մասինն Յունաց տեսուն մերում Սոսրովայ արքայի կողմանն Այրարատայ խնդալ:

«Ինքնին, տէր, դիտես զմիամտութիւն մեր առ յիշեցեալ թագաւորին մերում Արշակայ, զոր մինչեւ ցօր փախճանի նորա անշրջելի պահեցար. եւ արդ խորհեալ եմք նոյնպէս ծառայել ինք միամտութեամբ, եթէ հաստատեսցես առ մեզ դաշամբ գերիսս գայս:

«Ա. չյիշել գյանցանս մեր, զոր պատերազմեցաք ընդ թեզ ի հարկէ եւ ոչ ի կամաց»:

«Բ. զի դարձուցես ի մեզ գամենայն ժառանգութիւնս մեր որ ի մասինդ Պարսից, գոր հատկէ յարժունիս»:

«Գ. հնարել քափել զմեզ ի Կայսերէ. զի մի վրդովեցեսն զբնակութիւնս մեր, որք ունիմք ի յիսանութիւն յայտմ բաժնի»:

«Եւ զայս պայման ուխտի գրեալ եւ խաչ հաստատեալ կնքեսցես. գորս տեսեալ՝ փութացուի ի ծառայութիւն մեր: Ողջ լեր, տէր մեր»:

Սոսրով կը պատասխանէ. «Ուրախացաք ընդ յուր ողջունի ձերոյ. եւ առաքեցաք ըստ խնդրոյ ձերոյ զայս պայման ուխտի:

Ա. չյիշել գյանցանս մեր, զոր չունէաք առ յանցանս իսկ, այլ առ երախտաւորս գովանութիւնս առ քաղաքին Արշակունւոյ գոր պաշտէիքն. զի եւ առ մեզ գնայն յուսամք լինելի:

Բ. դարձուցանել ի ձեզ գժառանգութիւնս մեր, գոր ունիմք յարժունիս, բայց յայնմամբ, գոր ունիմք պարգեւեցամք. զի ոչ շրջին

պարգեւք քաղաքաց առանց վնասու, մանաւանդ զի ի դիւան իորն մերոյ տեսուն Շապուհայ արքայից արքայի եմուտ: Այլ փոխանակ ընդ այնր յարժունուստ լնումք գնորոյն պակասութիւն:

Գ. Թափեմք գնեզ ի գործակալացն Յունաց քեպէտ պատերազմաւ ընդ կայսեր, քեպէտ խաղաղութեամբ:

Եւ զթեզ, Գաղաւոն, արիւն խմ եւ հարազատութիւն, ոչ ըստ վաղնջուց աղբականութեանն, այլ ըստ արդեանս, որ ի մօրէ քումմէ Արշակունւոյ Արշակունւոյ, հանեալ գեթ ի հայրենեաց բոց Կամարականաց եւ ի մայրենիս քո յիմս առեալ ազգ՝ Արշակունի անուամբ պատուեցից»:

Չայս տեսեալ Գաղաւոնի՝ ընդ հուպ դարձուցանէ գրեալ նախարարսն առ արքայն Սոսրով, եւ բարեբաստիկ եղեալ բաշտիւնութեամբ հանդիպի ամենայն ինդրոցն եւ խոստմանցն:

«Բայց Սամուէլի Մամիկոնեանի յինքն ըմբոսեալ զթուղթն Սոսրովու եւ զպատճէն թղթոյն նախարարացն՝ զատուցեալ ի նոցանէ զնաց առ կայսրն Արկազ...: Իսկ Արկազայ բարի արարեալ նմա՝ հրամայէ զհաւասար թղթոցն հելլէն գրով ի դիւանի իւրում զեւել, զի պահեսցին յիշատակք աղբաց ապստամբողաց, որ կայ մինչեւ ցայսօր¹»: (Գ. 38):

Մ. Սորենացւոյ այս յառաջըրուութիւններուս մէջ պատմական է միայն Կամարականաց կոտորածը Արշակէն, փոխ առնուած Փաւստոսէն Գ. 19²: Ուշադրութիւն կ'արժեցնէ Սորենացւոյ այն ճիշդ, որով կը ճգնի պակաս ցեղէ եւ արշակունի տոհմէ

¹ Հմմտ. Ղեւոնդ, էջ 35—36. Սմբատ Կիրարայազան եւ նախարարքն, որոնք Եղերացւոց փոյթ քաղաքին մէջ ապաստարան դասձ էին, Արղշակի յորդորանքին վրայ «զատնուլ յիւրեանցական աշխարհս», կը կողոպտեն քաղաքին զանճն եւ Եղերացւոց սպասները եւ զարձան ի Հայս հատուածեալք ի կայսերէն Յունաց (Փիլիպպիկոս Կայսր). կայսերն լուեալ... Եւ կոչեցեալ զառաջնորդս Եղերացեաց... հրամայէր նոցա նոյնս գրել ի մատենի... Եւ ի նոյն տօնի կարգաւորեցին տմի ամի զնոյն նոյնս ընթեմունս մինչեւ ցայսօր»:

² «Բայց (Առակ) զտոհմս Կամարականացն, որ էին զաւասաց տեսք Շիրակայ եւ Արշարունեաց, ազգատ անէր եւ զգաւատսն ունէր յուսանս: Բայց յազգէն յայնմանէ մանկիկ մի փոքրիկ անուն Սպանդարտ՝ թագուցեալ ապրեցուցանէր սպարապետ զօրս փարն Հայոց Վասակ, որ յետոյ լինէր ժառանգ աշխարհին: Թագաւորն Արշակ հրաման տար յԱրշարունեաց զաւասակն չինել իւր բերդ մի ամօր Արտաղերս անուն» (Փաւստ. Գ. 19): Արտաղերսի շինութիւնը եղած է նախաբխտանէական դարուն. անոր պարեպնեքը քանդուած էին...: Վերստին շինութիւնը տեղի ունեցած է Գ. դարուն առաջին քառորդին Արշակ Բ. թագաւորի օրով:

սերեցնել Կամարականները: Յայտնի կը տեսնուի թէ նպատակ մը կը հետապնդէ պատմահայրը: Ի վերջոյ կը յանդի այն կէտի, որ Սոսրով Գ. (385) ուղղակի Արշակունի կ'անուանէ զանոնք: Բայց Գ.—Թ. դարերու հայ պատմագիրներու քով Կամարականները երբեք արշակունի անունով կոչուած չեն, ոչ զբնականութեան եւ ոչ ալ արձանագրութիւններու մէջ:

Այն երկու թուղթերը, որոնք փոխանակուած են Գաղաւոնի եւ Սոսրովի մէջ, յայտնապէս կ'ակնարկեն Լ.—Թ. դարու զէպերը, երբ Կամարականք թողլով իրենց հայրենիքը Շիրակ—Արշարունիք փախան Յունաց աշխարհը, (785ին) եւ վերադարձան Պահլաւունի—Արշակունի անունին տակ, Աշոտ Ա. Բագրատունի թագաւորի օրով, 885ին: Պարզապէս զուգարկիւթի՞ւն համարելու է Մ. Սորենացւոյ քով Կամարականաց վերադարձը 385ին, ճիշդ 500 տարի յառաջ: Տեղեքս. «առ երախտաւորս (համարիմ) զմիամտէն (ձեր) առ թագաւորին Արշակունւոյ, զոր պաշտէիքն» կարելի չէ՞ Վասիլ կայսեր մերձեցնել, որ Արշակունի էր:

Վերադարձի պայմանները՝ կնքուած երկու կողմէ՝ ճշգրիտ կը համապատասխանեն 885ի հանդամանքներուն:

Սորենացին արձանագրած է զայն իւր պատմութեան մէջ ժամանակը փոխադրելով 500 տարի յառաջ:

Ասկէ կը հետեւի եւ այն որ Մ. Սորենացւոյ Պատմութիւնը գրուած է 885—900 տարիներու մէջ:

Գրիգոր Մագիստրոս մինչեւ իր հայրն եւ հօրեղբայրը երեք սերունդ կը յիշէր, որոնց ժամանակագրութիւնը կրնանք կազմել մօտաւորապէս.

- 1. Արտակ Կամարեան 850—900
- 2. Արուղամր Պահլաւունի 900—950
- 3. Գրիգոր Պահլաւունի † 985
- 4. Վահրամ († 1044), Վասակ († 1021):

Գրիգոր Պահլաւունի, Արուղամրի որդին կը յիշուի 981ին սպարապետ տիտղոսով իր որդին Վահրամ նոյն դարու վերջը կ'անուանուէր անքիպատ պատրիկ, ուսկից կը տեսնուի թէ լաւ աղբարին մէջ էր Կայսեր հետ:

Պահլաւունիք 1042ին ունէին «Իրբեւ 30 ազատներ» (Արխատ. Լասա., էջ 47): 1045ին կը վերջանայ Բագրատունեան թագաւորու-

թիւնը. Հայաստան կ'ենթարկուի Բիւզանդական կայսրութեան: Բիւզանդիոն չլիտցաւ երկրին պահպանութեանը համար տեղական զինուորութեան ոյժ տալ: Փոխադրեց ազատները Միջագետք. որուն հետեւութեամբ թէ նոր դրաւած սահմանները չկրցաւ պաշտպանել Սելջուկեանց յարձակումներու առջեւ, եւ թէ Միջագետք փոխադրուած ժողովուրդը զսպել իր ծառայութեան տակ: Պահլաւունիներու եւ Բագրատունիներու մեծ մասը հեռացաւ երկրէն: Կը պատմէ Մ. Ուոհայեցի, թէ 1112ին փախճանեցաւ Գող Վասիլ հայ իշխանը Բեսունի մէջ. «Եւ եղեւ սուգ սաստիկ ամենայն տանն Հայոց. վասն զի առ նա էին ժողովեալ մնացեալ զօրքն Հայոց եւ ամենայն ազգն Բագրատունեացն եւ Պահլաւունեացն եւ որդիք թագաւորացն Հայոց եւ ամենայն ազգն Պահլաւունեացն հանդերձ ազատագունդ զօրքն Հայոց առ նա կային հանդուցեալ մեծաւ փառաւորութեամբ եւ աթոռ հայրապետութեանն առ նա եղաւ» (Ի Կարմիր վանս)... Եւ տան զիշխանութիւն Վասիլն՝ տղայ Վասիլն, որ էր մայրենեօք յազգէ Կամարական, սնեալ եւ զարգացեալ ի տան Վասիլն որպէս զորդի ի ծոց հօր իւրոյ» (էջ 323—324):

Դժբախտարար պատմագիրը Վասիլի ոչ Կամարական մօր անունը տուած է եւ ոչ ալ հօրը «ազգը» կամ աղբանունը: «Մայրենեօք յազգէ Կամարական» կ'ենթարկէ Պահլաւունիները: Վերջինն է Վասիլ, որ Կամարական անունը կրած է:

ԱԶԳԱՄԱՌԸ

Պահլաւունիները աճեցան եւ բարգաւաճեցան յընթացս մէկ ու կէս դարու (885—1050): Արխատակէս Լաստիվերտացի 1042ին պահլաւունի ազատներու թիւը հաշուած է «Իրբեւ 30»: Ասոնք չորս սերունդի զաւակներ են: Պատմութեան մէջ յիշուած են անոնցմէ ոմանց միայն անունները, երբեմն ստանց մասնաւոր ճիւղազրական մատնանուններու. որով կը դժուարանայ անոնց անունները ներս առնել պահլաւունի աղբաձանունները: Ինձ կը թուի թէ պէտք է զանազանել երկու գլխաւոր ճիւղ, ընձիւղած Ապուզամրէն, Գրիգորեան եւ Հասանեան: Գրիգորեան ճիւղը արական գծի վրայ մարեցաւ երբորդ սերունդի մէջ. բայց ճիւղաւորուցաւ իզական գծի վրայ, որ երեք ճիւղ կը

ներկայացնէ, ըստ թուոյ Բջնեցի Գրիգոր Մագիստրոսի գուտարներու, որոնք հարս գացին իշխանական տուներու: Մինչ Գրիգորեանք 1045էն ետքը հեռացան մայր հայրենիքէն, ինչպէս կ'երեւայ Հասանեաներէն ոմանք շարունակեցին մնալ հայրենիքի հողին վրայ:

Պահաւունի իգական զծի վրայ բուսած ճիւղերը, որոնք նոյնպէս նկատի պիտի առնուին, կը ստորարաժանուին համեմատ այն իշխանական տուներու, որոնք կազմուեցան: Այս ճանապարհի վրայ օղակուեցան իշխանական տուներ իրարու աղջիկ տալով եւ առնելով: Տեւեց այս տուրեւառը մինչեւ 1300, մօտաւորապէս

Ազգածառը մեծապէս պիտի ծանրարեանուէր, եթէ մի առ մի յառաջ բերուէին մէջ մի ընտանիքի անդամներու անուանները: Այս նպատակով յիշեցինք հոն այն անդամները միայն, որոնք մասնակցած են սղարանութեան շարունակութեան. անոնց եղբայրներն ու քոյրերը պիտի գտնեն ընթերցողներ պատմական բաժնին մէջ լիաթիւ, դոնէ որքան աւանդուած է մեզի մատչելի աղբիւրներու մէջ:

Պահաւունիներու ազգածառը կազմելու առաջին փորձը կը պարտինք Հ. Ղ. Ալիշանի, Շնորհալի, էջ 8—14, ազգածառը «Երկրորդ Պահաւունիք», բնագրէն դուրս առանձին:

ԱՂԻՆՈՒՆԵՐ

Ազգարանութեան համար մեր աղբիւրներն են. քարեայ արձանագրութիւններ, ձեռագրական յիշատակարաններ եւ ժամանակակից պատմագիրներ. ունինք աչքի առաջ. Ալիշան, Այրարատ = Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ 1890:

Ալիշան, Հայպատում = Վենետիկ 1901 (մեծագիր):

Ալիշան, Շիրակ. Վենետիկ 1881:

Ալիշան, Շնորհալի = Շնորհալի եւ պարագայ իւր. Վենետիկ 1873:

Ալիան, Սիսուան. Վենետիկ 1885:

Աճառեան, Անձնանուններ = Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան. հատոր Ա.—Գ. Երեւան 1942—1948:

Բասմաջեան, Արձանագրութիւնք = K.J. Bas-madjian, Les inscriptions arméniennes d'Ani, de Bagnair et de Marmachên. Paris 1931

(extrait de la Revue de l'Orient chrétien, 1920—1930).

Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց. Աղեքսանդրապոլ 1910:

Թորոս Աղբար. Ա. Բ. = Գ. Վ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար Հայաստանի ճամբորդ, մասն Ա. եւ Բ. Կ. Պոլիս 1879—1884:

Գրիգոր Սկեւոացի, Ներբող = Գրիգորի Սկեւոացոյ Ներբողեան ի սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի. Վենետիկ 1854 (Սոփերք հայկականք, ԺԵ):

Լաւրյեանց, Վասպուրական = Ե. Լաւրյեանց, Ֆուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի:

Կոստանեանց Կ., Վիմական տարեգիր. Պետերբուրգ 1913:

Մամթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն. Վաղարշապատ 1898:

Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Ժամանակագրական. Պետերբուրգ 1867:

Յովսէփեան, Յիշատակարանք = Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա., Անթիլիաս 1951:

Ներսէս Շնորհալի, Չափարեականք. Վենետիկ 1830:

Սամուէլ Անեցի, Ժամանակագրութիւն. Վաղարշապատ 1893: էջ 204—212. Պատմութիւն ազգին Ռուբինեանց (= Պատմ. Ռուբ.): էջ 212—223. Համառօտ պատմութիւն Ռուբինեան իշխանաց (= Համառօտ Պատմ. Ռուբ.): էջ 224—243. Սամուէլ Սկեւոացոյ Յիշատակարանը Սաղմոսաց Մեկնութեան (= Սամ. Սկեւոացի):

Սարգիսեան, Ֆուցակ = Հ. Բ. Սարգիսեան, Ֆուցակ ձեռագրաց Վենետիկի Մխիթարեանց, Ա. եւ Բ. Վենետիկ 1914:

Սմբատ = Սմբատայ սպարապետի տարեգիրք. Փարիզ 1859:

Սիւրմէեան, Օշին = Նկարագիր Օշին թագաւորի ձեռագիր Ժամագիրքին. Նկարագրեց Արտաւազդ արքեպիսկոպոս, Անթիլիաս 1933: էջ 93—102 Համառօտ պատմութիւն Ժամանակաց Հեթում Կոստիկոսեցոյ:

Տաշեան, Ֆուցակ = Հ. Յ. Տաշեան, Ֆուցակ ձեռագրաց Վիեննայի Մխիթարեանց. Վիեննա 1895:

ՊԱՂԱՒՈՒՆԵԱՅ ՊԱՅԱՋԱՆՆԵՐԸ

1. Արտակ Կամարեան. կը յիշէ զինքը Գրիգոր Մագիստրոս, Թուղթք, էջ 40, իրրեւ նախահայր Պահաւունեաց. ապրած հաւանորէն Թ. դարու երկրորդ կէսին (850—900°):

2. Աբուղամր Ա. որդի Արտակի. կը յիշուի իր Գրիգոր որդիէն եւ Ապղարիպ թողնելէն (§ 3 եւ 11). հմմտ. նաեւ Գր. Մագիստրոս, Թուղթք, էջ 40: Իր որդիներէն կը յիշուի միայն Գրիգոր:

3. Գրիգոր Ա. (Համգէ), որդի Աբուղամրի, սպարապետ Հայոց: Իր կնոջ անունն է Ծուշան (Ծուշիկ) տիկնաց տիկին: Կը յիշուի 981ին Կուաշի (Կօշի) արձանագրութեան մէջ. «ՆՆ թուականին, ի կաթողիկոսութեան տեառն Սաչկա եւ ի թագաւորութեանն Սմբատա եւ ի յասպարապետութեան Գրիգորի եւ ի իշխանութեան Աշոտոյ...» (Ալիշան, Այրարատ, 145—146): Երկնց իր հօրը Ապուղամրի յիշատակին Անուոյ Ապուղամրեց Ս. Գրիգորը. հոս կան արձանագրութիւններս. «Քրիստոս Աստուած, յորժամ գաս փառաւք Հաւր ի նորոգել զերկիր, սղորմեա Գրիգորո ծառայի քո» (Ալիշան, Շիրակ, 53). «Ես Ծուշան տիկնաց տիկին զուգակից Գրիգորո իշխանի ետու զՄրուանա Կուղպակս ի սուրբ Գրիգոր»: «Կամ եղև իմ Ծուշանա տիկնաց տիկնոջ որ ետու զՄրուանա Կուղպակս ի սուրբ Գրիգոր. Զ. դրամ. Է. Սէդաի եւ Զ. Մրուանա. Ժ. Զ. աւր ժամ ի Քր.» (Շիրակ, 52—53): Ստ. Ասողիկ կը յիշէ յամն 998. «Իշխանաց իշխան Վահրամ որդի Գրիգորոյ Պահաւունեայ» (էջ 270): Գրիգոր Մագիստրոս, Թուղթք, էջ 42—43, ուղղելով իր խօսքը հանդուցեալ Վահրամ հօրեղբոր կը գրէ իր Գրիգոր պապին մասին. «Քառասնից եղևալ ամաց՝ ուղղափառ խոստովանութեամբ փոխեալ առ Աստուած, թողլով զմայր քո (Վահրամայ) ամաց երեսնից. որ (Ծուշան) ի նմին իսկ կրօնից արժանացեալ խորագնազգեստ եւ անսուզ ճգնութեամբ բազմամեայ խաչակցութեամբ կեցեալ եւ ժուժկալեալ ննջեաց»: Հ. Ղ. Ալիշան վերոյիշեալ արձանագրութեան 981 տարին ելակէտ առնելով Գրիգորի ծնունդը նշանակած է 941:

Բայց չկայ որ եւ է փաստ 981 մահուան տարին համարելու. յամենայն դէպս 988ին կենդանի չէր ան. ուստի մահը ենթադրելու է 982—987 տարիներու մէջ, միջին հաշուով 985ին:

Գրիգոր ունեցաւ 5 զուակ. ասոնք են 1. Վահրամ. 2. Վասակ. 3. Համգէ. 4. Ապրիլարիպ. 5. Սեդա դուստր: Վերագոյն յիշուած արձանագրութեան մէջ Ծուշան խօսք կ'ընէ Մրուանի մը մասին, որ ըլլալու է Սեդայի ամուսինը: Իրրեւ եղբայր չեն յիշատակած զանիկա Գրիգորի որդիք:

Գրիգոր կ'երեւայ թէ երկանուամբ կոչուած է նաեւ Համգէ, այսպէս կը կարգանք Մաստարայի արձանագրութեան մէջ. «Ի ՆԿԴ (1015) թուականութեանս Թորգոմեան, ես Վահրամ իշխանաց իշխան, որդի Համգէի, թողի զՄաստարայի շարխատն վասն Գագկայ շահնշահի կենդ |||: Այս գրոյս չունի ոք իշխանութիւն, ոչ ես, ոչ Համգէ եւ ոչ ի մերոց ոք եւ ոչ ի իշխանաց» (Ալիշան, Այրարատ, 136). ընդունելով թէ հոս «Վահրամ իշխանաց իշխան որդի Համգէի» Գրիգորի որդին է (§ 5), իսկ երկրորդ անգամ յիշուած Համգէ «մանուկն Համգէ» է, նոյնպէս Գրիգորի որդին եւ Վահրամի եղբայրը (§ 7):

4. Թերեւս Ապուղամրի սերունդէն ըլլայ այն Վահրամը, որուն որդին Սմբատ մագիստրոս շինողն եղած է Բագնայրի եկեղեցւոյն (1012), յիշուած 998ի արշաւանքին (տես վարը): Դժբախտաբար մեզի չէ պահուած Բագնայրի արձանագրութիւնը, ուր յուսարի էր նշմար մը գտնել տոհմանունի մասին:

5. Վահրամ Ա. իշխանաց իշխան, որդի Գրիգորի Ա.: Պահաւունեաց տոհմին մեծագործ ներկայացուցիչն է Վահրամ. Ժամանակին ականաւոր դէմքը, հօր պատերազմիկ, պատկառազղեցիկ, շինարար եւ ջերմ աստուածասպաշտ: Իր նկարագիրը տուած է եղբորորդին Գրիգոր Մագիստրոս (Թուղթ ԺԱ., էջ 39—41): Իսկ իր մեծագործութեան առհաւատչեաց է Մարմաշէնի եկեղեցին, որ կը կրէ արձանագրութիւնս, գեղեցիկ պատմական յիշատակարան մը, ուսկից կ'առնեմ տոգերս:

ՇՆՈՐՀԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՎԱՂԱՄ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆ ԵՍ ԱՆԹԻՊՈՍ ՊԱՏՐԻԿ, ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻ ԻՇԽԱՆ ԷԱՅՈՅ ՄԵԾՄԱՅ, Ի ՅԵՂԷ ՊԱՂԱՒՈՒՆԵ ԵՍ Ի ԶԱՐԲԻՅ ՍՐԲՈՅ ԳՐԻԳՈՐԻ ԷԱՅՈՅ ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ ՈՐ ՅԱՂԱԳՍ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՅՈՒՍՈՅՆ ԷԻՄԱՒԻՐԵՅԻ ԶՍՈՒՐՐ ԵՍ ԶՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՈՒԿՏՍ ՄԱՐՄԱՇԷՆ: ՍԿՍԱԼ Ի ՆԷ (888) ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ԷԱՅՈՅ, ՅԱՒՈՒՐՍ ՄԱՐԱՏԱՅ, ՈՐԴԻՈՅ ԱՇՈՏՈՅ ԷԱՅՈՅ ԹԱԳԱՒՈՐԻ, ՄԻՆԵՆԻ Ի ԺԱՄԱՆԱԿ ՅՈՎԱՆԻՍԻ, ՈՐԴԻՈՅ ԳԱԳԱՅ, ԷԱՅՈՅ ՇԱՂԱՆՇԱԷԻ, ԱՌՆ ԻՄԱՍՏՆՈՅ, ՇԻ-

«մանուկն Համգէ» (§ 5) եւ 1040ին Ապրիլ-
րիպի արձանագրութեան մէջ (§ 7) արդէն
վախճանեալ:

9. Սեդա դուստր Գրիգորի: Կը յիշուի
մօրը Շուշանի անթուական (§ 5) եւ Ապրիլ-
րիպի արձանագրութիւններու մէջ (§ 7),
1040ին արդէն վախճանեալ: Առաջին արձա-
նագրութեան մէջ յիշուած Մրուանը թերեւս
Սեղայի ամուսինն ըլլայ. Ալիշան, Շիրակ,
53, կը դրէ «Տաւանօրէն որդի նոցա էր եւ
Մրուան», այս ինքն քոյր Սեղայի:

10. Ապուղամր որդի վահրամայ: Ունինք
իրմէ արձանագրութիւն մը Անի 1031էն,
Ս. Առաքելոյ եկեղեցւոյ պատին վրայ.

ՆՁ ԹՈՒԱԿԱՆԻՍ ԾՆՈՐՀԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ
ԱՐՈՒՂԱՄՐ ՈՐԳԻ ՎԱՀՐԱՄԱՅ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻ
ԵՏՈՒ ԶԱՊՆՈՒՅՍԻ ԱՐՏԵ Ի ՍՈՒՐԲ ԱՌԱՔԵԱԼՔՍ
ՎԱՍՆ ԵՂԱՌԻ ԽՐՈՑ ԳՐԻԳՈՐՈՅ ԱՌՈՂՋՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԿԵՆԱՅՆ ՅԵՐԿԱՐՈՒԹԵԱՆ:

(Բամաջեան, Թ. 10):

Իսկ Ապուղամրենց Ս. Գրիգորի պատին
վրայ կը կարգանք անթուական արձանա-
գրութիւնս, որ կը համարուի, թէ ընդ մէջ
1031—1033 տարիներու գրուած ըլլայ. Երբ
պատահած է Ապուղամրի մահը.

ԿԱՄԱԻՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՎԱՀՐԱՄ ԻՇԽԱՆԱՅ
ԻՇԽԱՆ ԵՏՈՒ ԶԻՄ ՈՐԳԻՈՅՆ ԶԱՊՈՒՅՍՐԻ ՈՐԿԵ-
ԲԱԺԻՆ ԵՒ ԳՆԵՑԻ Բ ԿՈՒՂՊԱԿ... ԵՏՈՒ Ի ՍՈՒՐԲ
ԳՐԻԳՈՐԻ... Ի ՏԱՐԻՆ Գ ՔԱՌԱՍՈՒՐԻ: ԱՐԴ ԷԹԷ
ՈՔ ՀԱՊԱՌԱԿ ԳԱՅ... ԱՊՈՒՅԱՄՐԻ ՄԵՂԱՅՆ ՊԱՐ-
ՏԱԿԱՆ ԵՂԻՑԻ...:

11. Գրիգոր որդի վահրամայ: Իր եղ-
բայրն Ապուղամր 1031ին իրեն առողջու-
թիւն կը մաղթէր (§ 10) հիւանդութենէ մը,
որմէ կը առաւապէր Գրիգոր: Նոյն կամ յա-
ջորդ տարին մեկնած էր Գրիգոր Մուֆար-
դին դարձանուելու համար Յիսէ րժիշկէն.
որմէ ստացած զեղազրերը պահուած են հայ
րժիշկարաններու մէջ (հմմտ. Հ. Ղ. Յոնիս-
նեան, Հետազոտութիւնք նախնեաց ուսմի-
րէն. Վիեննա 1897, էջ 136, 415—420. Յով-
սէփեան, Յիշատակարանք, էջ 672):

Գրիգոր նահատակուեցաւ 1045ին իր
հօրը վահրամի հետ Դուսնոյ առջեւ մղուած
պատերազմին մէջ (Մ. Ուռհայեցի, 98.
Արիստ. Լաստ., 53. Գր. Մագիստրոս,
Թուղթք, 41): Գրիգոր Մագիստրոս (անդ)
ակնարկելով հօր եւ որդւոյ ի միասին նահա-
տակութիւնը կը դրէ այլարանօրէն. «... ոչ

մերձ առ քեզ արժանացեալ իմ, զի հայրենա-
կան պատկին թերեւս հասեալ բախտի ըստ
հարազատին քո Տիգրանայ. այ՛ եթէ ոչ այլ
միւսունն Գրիգորի յուղարկաւորութեան եւ
արբանեկութեան զինի հուր ի ձեռին...»:

Տիգրան: Ալիշան այս Տիգրանը համա-
րած է «Տիգրան որդի Գրիգորի (Ա.) եղբայր
վահրամայ» (Ազգածառ). իսկ Աճառեան
(Ա. 548, 137). «Գրիգոր Պահլաւունի (Համգէ
մանուկն), որդի Գրիգոր Համգայի եւ հօրեղ-
բայր Գրիգոր Մագիստրոսի, եղբայր վահ-
րամայ եւ Տիգրան Պահլաւունեաց. մեռաւ
մանուկ հասակում»: Թէ ի՞նչպէս այսպիսի
եղբակացութեան հասած է Աճառեան յիշեալ
տեղիքին վերլուծումով, ինձ անմեկնելի է:
Այս տեղ յիշուած «Տիգրանը» հաւանօրէն
Մ. Պորենացւոյ Ա. 29 (30) կ'ակնարկէ, ուր
Տիգրան նիզակովը կը շամփրէ զԱփրահակ,
որով կը հասնի «ի բարեբախտութիւն»: Չկայ
այլուստ վկայ, ոչ Համգէ մանկան Գրիգոր
յորջորջումի եւ ոչ ալ Տիգրանի վահրամի
եղբայր ըլլալու ի նպատակ:

Սմբատ որդի վահրամայ Մագիստրոս.
Ալիշան (Ազգածառ) եւ իրեն հետեւելով Աճա-
ռեան Գ. 550, 62. կը համարին որդի վահ-
րամայ որդւոյ Գրիգորի: Բայց վահրամ, որ
յիշած է իր արձանագրութիւններու մէջ իր
եղբայրներու եւ զաւակներու անունները,
խօսք չէ բրած ամենեւին Սմբատի մասին:
Անշուշտ Ալիշան նկատի ունի Ասողիկի
«Սմբատ Մագիստրոս որդի վահրամայ Պահ-
լաւունոյ», որ Բագնայրի շինողն է: Այս
տեղիքի մասին խօսեցանք վերադոյն § 5:

12. Գրիգոր որդի Հարութ վասակայ,
մագիստրոս եւ մատենագիր: 1020/1ին, երբ
վասակ Հարութ թշնամուցն զէմ կուռի կ'եր-
թար, յանձնարարեց «զտուն իւր եւ զամուրն
Բջնի որդւոյ իւրում Գրիգորի» (Ուռհ. 11—
12): Հայրը չվերադարձաւ կուռէն: 1042ին,
երբ թագաւոր օծուեցաւ Գագիկ Բ., թագա-
գիրն էր Գրիգոր: 1045ին Գագիկ Բիւղան-
գիւն զացած էր Կայսեր քով եւ հօն արգելա-
փակուած: Գրիգոր, որ հմուտ էր յոյն լե-
զուին, մեկնեցաւ կայսերական քաղաք բա-
նակցելու Կայսեր հետ: Երբ համոզուեցաւ,
թէ անհնար է թագաւորին վերադարձը, զար-
ձաւ ինքը Անի Մագիստրոս ակադոսով.
յանձնեց իր կալուածքները կայսերական իշ-
խանութեան եւ ստացաւ փոխարէն կալուածք-
ներ Միջագետքի մէջ: Կայսրը կարգեց զինքը

Տարօնի եւ Միջագետքի դուքս: Կուռեցաւ
Թուրք-սելջուկեանց հետ: Վախճանեցաւ իրր
1057ին: Իր ակնանց տիկինը կը բնակէր
Դարոնից բերդը կենդանի տակաւին 1073ին:

Գրիգոր Մագիստրոս զբաղէտ էր, ծա-
նօթ յոյն լեզուին, ուսկից թարգմանութիւն-
ներ կատարած է: Հասած է մեզի իր
Թղթոց հաւաքածոյքը. ունի տաղաչափական
գրուածքներ: Իր կենսագրութիւնն եւ գրա-
կան գործերը քննութեան պիտի առնուին
այլուր:

Գրիգոր Մագիստրոսի զաւակներն են.
1. Վասակ. 2. վահրամ-Գրիգորիս Կաթ.
3—5 Ա. Բ. Գ. դստերք, որոնց անունները
չեն յիշուած: Հ. Մ. Չամչեան, Պատմ. Բ.
929 կը դրէ. «Եղեն Մագիստրոսի որդիք
չորք. վահրամ, վասակ, վասիլ եւ Փիլիպէ.
Եւ քանի մի դստերք... սոյնպէս եւ վասիլ եւ
Փիլիպէ կարգեցան ի գործս իշխանութեան.
Եւ զործեցին բազում գործս քաջութեան»: Թէ
ի՞նչ աղբիւրէ առած է Չամչեան այս վա-
սիլ եւ Փիլիպէ անուններն եւ զործերը, ինձ
ժանօթ չէ. այս պատճառով ալ չեմ առներ
Ազգարանութեան մէջ:

13. Սեդա դուստր Հարութ վասակայ:
Ունինք իրմէ անթուական արձանագրութիւն
մը Բագնայրի մէջ.

ԵՍ ՍԵԴԱ ՏԻԿԱՅ ՏԻԿԻՆ, ԴՈՒՍՏՐ ՄԵԾԻՆ
ՎԱՍԱԿԱՅ, ԶՈՒԳԱԿԻՑ ՎԱՀՐԱՄԱՅ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇ-
ԽԱՆԻ ՈՐԳԻՈՅ ԱՇՈՏՈՅ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻ. ՏԱՍԱ-
ՆՈՐԳԵՑԻ ԶՎԱՍԱԿՍ ԳԵՂՋՆ ԽՐՈՑ ԳԱՂՏԱՅԻ,
ԸՆԾԱՅԵԼՈՎ Ի ՍՈՒՐԲ ՈՒԿՏՍ ԲԱԳՆԱՅՐԻՍ, ՎԱՍՆ
ՅԻՇԱՍԱԿԻ ԶԱԻՐԱԿԱՆԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ: ՀԱՌԻՆ ԽՐՈՑ
ՎԱՍԱԿԱՅ ՓՈՆԵՑԵԼՈՑ ՅԱՇԵԱՐԿԵՍ...:

(Բամաջեան, Թ. 144):

14. Վահրամ որդի Գրիգոր Մագիս-
տրոսի, վեստ. ապա Գրիգորիս կաթողիկոս
Վկայասէր (1066—1103):

Վահրամ հօրը կենդանութեան ծառայած
էր զինուորութեան մէջ, արժանացած վեստ
տիտղոսի: Ամուսնացած էր. ամուսնոյն
վախճանումէն ետքը նուիրուեցաւ տեսական
կեանքի: Երբ թափուր էր կաթողիկոսական
աթոռը, եւ վասակ կար թէ Կայսրը պիտի
չարտօնէ նորին ընտրութիւնը, Գագիկ Կա-
րուց թագաւոր համոզեց Գրիգորիսը, որ ար-
քունիքի մէջ յարգուած անձ էր, որ յանձն
առնէ կաթողիկոսութիւնը: Թէպէտ ըն-
տրուեցաւ կաթողիկոս, բայց իր սրտին մօտ
չէր վարչական պաշտօնը: Հմուտ էր յունա-

րէնի. նուիրուեցաւ թարգմանութիւններու,
յատկապէս վկայարանական գրականութեան:
Կազմեց ծառոց զիրք մը: Թարգմանել տուաւ
Յովհ. Ոսկերեանի Յովհաննու Աւետարա-
նին եւ Գործք առաքելոցի մեկնութիւնները:
Գր. Մագիստրոսի ԶԳ. եւ ԶԴ. թուղթերը
գրուած են «առ վեստն վահրամ որդին իւր»
(Թուղթք, 274—236):

Իր խնամքի տակ առաւ իր քեռորդիները.
անոնք, որ ընտրեցին եկեղեցական կոչում,
ջանք տարաւ զետեղել բարձր աստիճաններու
մէջ: Իր կենսագրութեան եւ գրական գոր-
ծերու մասին պիտի խօսիմ այլուր:

15. Վասակ որդի Գրիգոր Մագիստրոսի,
դուքս: Վարդան Արեւելցի Պահլաւունի հայ-
րապետաց դրուատին մէջ կը դրէ, թէ Գրի-
գոր Մագիստրոս երբ յանձնեց իր կալուած-
ներն Մոնոմախ Կայսեր, փոխարէն ստացաւ
իրեն համար «զղքսութիւնն Միջագետաց, եւ
իր որդւոյն վասակի համար «զԱնտիօքայ
դքսութիւնն»: Կ'երեւայ թէ աչքի առջ ու-
նեցած է Մ. Ուռհայեցւոյ տեղիքս. «Ամ ՇԻՆ
(1076/7). յայտ ժամանակի սպանաւ Վասակ
իշխանն Հայոց, որդի Գրիգորի Մագիստրո-
սին եւ եղբայր տէր Գրիգորիսի: Սա էր տուկ
ի յԱնտիօք քաղաքին» (էջ 213. տակէ՛ վար-
դան, 104): Վասակ այս պաշտօնին կոչուած
պիտի ըլլայ 1073ին. վասն զի 1068—1072
Անտիօքի դուքսն էր Պաշտաուր հայկազն
(J. Fr. Laurent, Le duc d'Antioche Klatcha-
tour: Byzantinische Zeitschrift 1930, S. 405—
411 = Պաշտաուր իշխան Անտիօքի, Հանդ.
Ամս. 1930, էջ 303—310): Իր որդիք կ'երե-
ւան Ապրիլարիպ եւ Լիկոս:

Պէտք չէ չիտթել զինքը միւս վասակ
Պահլաւունոյն հետ, որ նոյնպէս Գրիգոր
Մագիստրոսի որդի է, բայց Հասանեան գեր-
դաստանէն, վախճանած 1094ին:

16—17. Ապրիլարիպ եւ Լիկոս որդիք վա-
սակայ որդւոյն Բջնեցի Գրիգոր Մագիս-
տրոսի: Վարդան պատմիչ (էջ 118) կը դրէ.
«Եւ ի միւս այլ ամին (1110°) զնայ Պաղտոյն
ի Նզէպն ի վերայ Ապրիլարիպին Հայոց իշ-
խանին, որդւոյ վասակայ (եւ) եղբոր Լիկո-
սին, որ էին տեսարք հազար զօրականի, որ
յատաջն ունէին զԹլղաշարն եւ զՊիրն՝ ա-
ռեալ ի Թուրքաց մեծաւ քաջութեամբ. զոր
ի խսար արկեալ ամ մի, էստ ի նմանէ զրո-
վանդակն. եւ նա զնայ առ Թորոսն»: Քա-
ղուածք մըն է Մ. Ուռհայեցիէն (յաֆն 1110,

էջ 313—314 եւ յամն 1117, էջ 337): Մ. Ուռ-
հայեցոյ համաձայն «Հայոց իշխանն, որում
անունն կոչէր Ապրիլարիպ, որ էր եղբայր Լի-
կոսին եւ որդիք Վասակայ, արք քաջք»
եւ այլն (էջ 337):

Ալիշան, Ազգածառ, նշանակած է. «Ա.
դուստր (Գր. Մազիսարոսի) կին Ա... Պահ-
լաուենոյ. ասկէ Ապիրատ, Վասակ † 1137.
որուն որդիներն են Ապրիլարիպ եւ Լիկոս:
Ալիշան Հասանեան Վասակը նկատի ա-
ռած է եւ համարած է եղբայր Ապիրատի,
հորեղբայր Ն. Շնորհաւոյ (Վարդան, 118,
ծ. 1):

18. Ա. դուստր Գրիգոր Մազիսարոսի.
անունը չէ յիշուած. ամուսնացած է Ապի-
րատի որդի Վասակի հետ: Տես Վասակ § 22:

19. Բ. դուստր Գրիգոր Մազիսարոսի.
անունը չէ յիշուած. կինն դացած է Սասունի
Թոռնիկ իշխանին: Տես Թոռնիկեանք:

20. Գ. դուստր Գրիգոր Մազիսարոսի.
անունը չէ յիշուած. կինն եղած է Ծովբի
իշխանին: Տես վարը § 23:

Ալիշան, Ազգածառ. կը յիշէ Գ. դուստր
մ'ալ, որ կինն եղած է վեստ Սարգիսի:
Առանց տարակուսի նկատի առած է Ալիշան
առ այս Տիկորի արձանագրութիւնը 1042էն
(Շիրակ, 135):

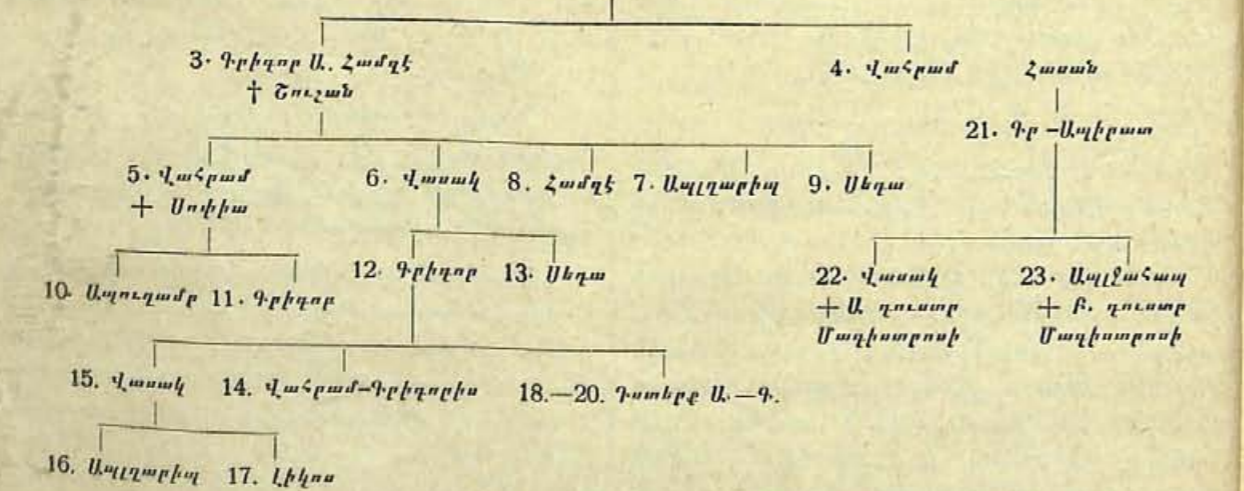
Պահլաուենի բունին կը պատկանի նաեւ
Գարբաւիէլ, բայց անձանթ կը մնայ մեզի
անոր հայրանունը, մասնաւոր ընելու հա-
րար բունին վրայ իր տեղը: Ունինք Սանա-
հինի մէջ իր որդւոյն Շապուհի արձանագրու-
թիւնը 1061էն.

«Ի Թուականիս Հայոց ՇԺ. Ի Թագաւո-
րութեան Կիւրիկէի որդւոյ Դաթի արքայի,
ի հայրապետութեան տեսան Դէսուկորոսի,
ես Շապուհ իշխանաց իշխան, որդի Գարբա-
նիէլի, ի տոհմէ Պահլաուենի, յազգէ Արշա-
կունեաց ||| զնեցի զՈճնակայ տալին եւ
ետու զնա յաստուածաշէն մայրաքաղաքն Սա-
նահնոյ» (Կոստանեանց, Վիմ. տարեգիր,
էջ 24):

Անունս Գարբանիէլ յիշատակուած է
նաեւ 1278ին Հաղարտի մէկ արձանագրու-
թեան մէջ. Ծիթվասան, եղբորորդի Հաղ-
արտի Յովհաննէս եպիսկոպոսի եւ առաջ-
նորդի, եւ որդի Գարբանիէլի եւ Ասայի (անդ,
120): Հմմտ. Ζουρβανελης = Չորտուանէլ:
Ծագումը վրական ըլլալու է:

«Ի հայրապետութեան Դիոսկորոսի»
կրկնուած է նաեւ Սանահնի 1063 տարւոյ ար-
ձանագրութեան մէջ (անդ): Ուշադրութեան
արժանի է, որ 1060—1065 տարիներուն դա-
տարկ էր կաթողիկոսական-հայրապետական

Ա. Պահլաուենիք.
1. Արտակ
2. Արուղամբ

Ալիշան Ազգածառին մէջ առած է հին-
գերբող դուստր մ'ալ Գրիգոր Մազիսարոսի
Մարիամ անունով, որ կինն եղած է Արգիմսէ
Կիւրապապատի († 1123): Տես այս մասին
վարը՝ Թոռնիկեանք:

աթոր, Սաչիկ Բ. Ի մահէն ետքը եւ Գրիգոր-
րիս Վկայասէրի ընտրութենէն յառաջ:

ՊԱՏՈՒԱՍՏՈՒԱԾ ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԻՆԵՐ

Պահլաուենիներու արական գիծը շիջաւ
Գրիգոր Մազիսարոսի Թոռներու մէջ. որոնք
չթողուցին ժառանգ: Բայց պահլաուական ա-
րիւնը պատուաստուեցաւ ուրիշ իշխանական
տուններու, որոնք պարձեցան պահլաուենի
ճագումով: Այս պատուաստումը կատարուե-
ցաւ միջնորդութեամբ Բջնեցի Գրիգոր Մա-
զիսարոսի երեք դուստրներու, որոնք հարս-
վացին Ապիրատեանց եւ Թոռնիկեանց:

ՀԱՍԱՆԵԱՆՔ

Կ'ըսուի, թէ Ապիրատ Հասանեան «յան-
նշանից մեծացեալ» է: Ասոր երկու որդիք,
Ապրիլարիպ եւ Վասակ եղբարք կը փեսայա-
նան Գրիգոր Մազիսարոսի, կին առնելով ա-
նոր երկու դուստրները: Մ. Ուռհայեցի Վա-
սակը կ'անուանէ «պահլաւ» եւ որդիքն եւ
Թոռները՝ պահլաուենի: Այսպէս նաեւ Ապրի-
լահասպի որդիք:

1. Հասան. սա էր հայրն Ապիրատի. իր
մասին աւելի բան չենք գիտեր:

2. Գրիգոր-Ապիրատ որդի Հասանի,
մազիսարոս: «Չմտնէ ասն յաննշանից մե-
ծացեալ. եւ վասն խելացի եւ առատ ձերացն՝
մինչ լինել աէր 12-000 հեծելոց: Որ շինեաց
զսուրբ ուխտն Կեչառուս, որպէս Վահրամ
իշխանն զՄարմաշէն» (Վարդան, 97): Միւր-
թար Այրիվանեցի կը գրէ յամն 1031. «Ապի-
րատ իշխան, 12-000 հեծելի (տէր). սա շի-
նեաց զԿեչառուս եւ եհան զսուրբ Երեւանայ»
(էջ 73): Կեչառուքի եկեղեցւոյն արձանա-
գրութիւնը պահուած է. եւ է հետեւելը
(Յովսէփեան, Սաղաթկեանք, Գ., էջ 27.
հմմտ. Բ., էջ 3—9):

ՆՁԲ Թ. ՀԱ. Ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱԳԱՄ ԵՒ Ի
ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌԵ ՍԱՐԳՍԻ ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ
ՄԱԳԻՍԱՐՈՍ ՈՐԳԻ ՀԱՍԱՆԱ ՇԻՆԵՑԻ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ
ԻՆՁ Ի ԲԱՐԵՆՈՍՈՒԹ(ԻՒ)Ն ԵՒ ԻՄ ՊԱՐՈՆԵՆ ԵՒ ԻՄ
ՈՐԳԵԱՅՆ. ՈՐՔ ԸՆԹԵՌՆՈՅՔ ԶԻՍ ՅԱՂԱԹՍ ԾԻ-
ՇԵՑԵՔ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ԱՂԱՁԵՄ:

Ինչպէս ուշադիր եղած է Ալիշան (Այրա-
րատ, 259) Թուականը ՆՁԲ (1033) պէտք է
կարգալ ՆՏԲ (1003), ընդունելով թէ Մի Չ
ընթերցումը փոքրագրէն մէկ սխալն է. վասն
զի արձանագրութեան մէջ յիշուած անուն-
ներս «Գագիկ» Թագաւոր եւ «տէր Սարգիս»
հայրապետ 1003 տարին կ'ենթադրեն: Եւ

եթէ Վարդան եւ Միւրթար Այրիվանեցի եկե-
ղեցւոյն շինողը Ապիրատ կ'անուանեն, կը
հետեւի ասկէ, թէ Գրիգոր եւ Ապիրատ³
մէկ անձնաւորութեան կրած անուններն են:
1051ին, երբ Բջնեցի Գրիգոր Մազիսարոս ա-
զատագրեց եկեղեցիս, լսեց թէ սովորութիւն
էր շարաթ օրերու ժամը Հասանի համար կա-
տարել. ինքը կարգադրեց որ շարունակուի
նոյնը իր կենդանութեան. «ամենայն շարաթ
օր զժամն Հասանայ արացեն». իսկ իր մա-
հէն Լաքը՝ իրեն համար (Յովսէփեան, անդ,
Գ., էջ 27—28): Այս Հասան առանց տարա-
կուսի Ապիրատի հայրն է:

Հմմտ. Ալիքեան, Գրիգոր Ապիրատ,
որդի Հասանայ, Մազիսարոս († 1021): Պատ-
մական ուսումնասիրութիւն. Ա. կ. օ. ս., 9
(1945), 109—121:

Կը պատմէ Վարդան թէ Աշոտ արքայեղ-
բայրը կը կալանաւորէ Յովհաննէս Թագա-
ւորը եւ «տայ ի ձեռս մեծ իշխանին Ապի-
րատն կոչեցելոյ՝ սպանանել զնա. եւ նա յօ-
ժար կամօք առեալ տանի զնէ յաթոս իւր
յԱնի, ասելով. Չիա՞րդ ձեռքից զձեռս իմ
յօժեալ Տեառն եւ խելագար մի եղից ի տեղ-
ւոյ սորա» (էջ 97): Բայց ապա կ'առկածելով
Ապիրատ, թէ Թագաւորը կարող է զինքը
իրեւ կուսակից Աշոտի նկատել, կ'առնէ
զօրքը եւ Դուինի այլազգի Ապուսուարի քով
ապաստան կը փնտռէ. բայց կը դաւաճանէ
իրեն Ապուսուար (Մ. Ուռհայեցի, 10—11):
Ստեփանոս Օրպէլեան, Ժամանակագրու-
թիւն, էջ 12 կ'արձանագրէ յամն ՆՀ (1021).
«Թուրքն էհար զԱպիրատն»:

Գրիգոր-Ապիրատ Թողուց երկու որդի
3. Ապրիլարիպ եւ 4. Վասակ, եւ ինչպէս
կ'երեւայ, դուստր մը:

Ապրիլարիպ եւ Վասակ կազմեցին գեր-
զաստաններ. որոնց մասին պիտի խօսինք:

5. Դուստր. իրմէ կը համարիմ արձա-
նագրութիւնս (Շիրակ, 135):

ՆՂԱ ԹՎ. ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ. ԵՍ ՏԻԿ(Ն)ԱՅ
ՏԻԿԻՆ ԳՈՒՍՏՐ ԲՐԳՈՐՈՅ ՄԱԳԻՍԱՐՈՍԻՆ ԵՒ ԱՄՈՒ-
ՍԻՆ ՍԱՐԳՍԻ ԱՐԵՆԵԼԻՅ ՎԵՍՏԻՍ ԹՈՂԱՄԱ ԵՄ ԶՏԻ-
ԿՈՐՈՅ ԶՊԱՇԵՆՈՍՍ ՇԱՀԱՆՇԱՀ ԱՐԵՆԵԱՍՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԻՄ ԾՆՈՂԱՅՍ ՀՈԳՈՅՆ...:

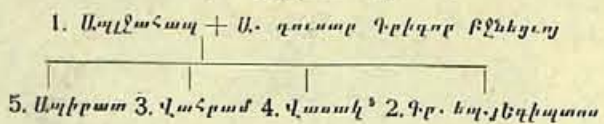
³ Անունս կարելի չէ ստուգարանի հայերէն ապի-
րատ բառով: Թերեւս աղաւաղուած ձեւն ըլլայ ապի-
րատ (ἀπυρατος) պատուանունին, արտասանուած նախ
ապիրպատ, ապա ապիրատ, որուն նպատակը կարող է
ըլլալ ապիրատ բառը: Գրիգոր Մազիսարոս թէ ընդու-
նած է Բիւզանդիոսի արքունիքէն «ապիրատ» տիւ-
րաբ, չէ վկայուած:

Բջնեցի Գրիգոր Մագիստրոս տխուր ստացաւ 1045ին. հոս յիշուած Գրիգոր Մագիստրոսը հաւանօրէն Գրիգոր-Ապիրատն է, որ 1003ին Կեչառուքի շինողն եղած էր եւ վախճանած 1021ին:

ԱՊԼՁԱԷԱՊ + Ա. ԳՈՒՍՏՐ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ

1. Ապլլահապ որդի Ապիրատի (փեսայ դստեր Գր. Մագիստրոսի): Մ. Ուռնայեցի կը գրէ թէ Ապուսուար երբ սպաննել տուաւ Ապիրատը (1020), «իշխան ոմն Մարի աւուռն... առեալ զկին եւ զորդիս նորա (տպնոցա) եւ զհեծեւադուռն զօրսն եւ զնաց յԱնի. եւ թագաւորն Յովհաննէս... որդեաց նորա (Ապիրատի) Ապլլահապս եւ Վասակայ եւ Մարէ եւ ամենայն զօրացն տայր... գաւառս եւ իշխանութիւնս» (11): Այնուհետեւ չի յիշուիր պատմութեան մէջ անոր անունը: Կը համարվի թէ Ապլլահապ ամուսնացաւ Բջնեցի Գրիգոր Մագիստրոսի մէկ դստեր (Մարիամի⁴) հետ եւ 1045/6ին, երբ Գրիգոր փոխադրուեցաւ Միջագետք, իրեն հետ առաւ փեսան Ապլլահապ եւ զետեղեց Ծովք ամրոցին մէջ: Ապլլահապ, Մ. Ուռնայեցոյ համաձայն, Ապիրատի երեցագոյն որդին էր: Այս ամուսնութենէն ծնաւ Ապիրատ, որ կը կոչուի Գր. Վկայասէրին քննորդին: Մագիստրոսի երկրորդ դուստրը կին կ'ըլլայ Ապլլահապի Վասակ եղբոր: Վասակ կը մնայ վերին Հայաստան: Ուստի:

Բ. Ապիրատեանք

2. Գրիգոր Կաթ. Հայոց յեղիպոսոս: Ծնորհարոյ կենսագիրը կը գրէ, թէ Գրիգորիս Վկայասէր «զորդի քեռն իւր... զարքեպիսկոպոսն զտէր Գրիգորիոս» նաւ զբաւ «յա-

⁴ Ապիրատ իր դուստրը անուանուած էր Մարիամ, հաւանօրէն յանուն իր մօրը: ⁵ Վարդան (117-118) կը գրէ յամն ԾԾԵ (1106). «Եւ ի միւս այլ ամին զնայ Պագոսոյն ի Նդէպն (Մծրին) ի վերայ Ապլլահապի Հայոց իշխանին, որդւոյ Վասակայ, եղբոր Լիկոսին, որ էին տեարք հազար զօրականի. որ յառաջ ունէին զթլղաշարն եւ զՊիրն ստեալ ի թուրքոց մեծաւ քաջութեամբ. զոր ի խարարկեալ ամ մի՛ էառ ի նմանէ զրովանդակն. եւ նա (Ապլլահապ) զնայ առ թորոսն»: Ուռնայեցիէն. 2. Ղ. Ալիան կը ծանօթագրէ. «Վասակ Պահլաւունի է Զօրեղբայր Ս. Ներսէս Ծնորհարոյ»: Ինչպէս տեսանք վերագոյն այս Վասակ Բջնեցի Գր. Մագիստրոսի որդին էր:

աւջաղոյն (քան զինքն) անցանել ի սահմանս Պագեատինացոց: Բայց նաւը հովէն «ձգէր յեղիպոսոս» (Մովսէս, ԺԴ. 23): Ապիրատ, որ էր «որդի քեռն իւրոյ (Վկայասէրի), որ էր եղբայր տէր Գրիգորի որ յեղիպոսոս» (անդ, 30): Ուռնայեցի կը տեղեկացնէ, որ Վկայասէր «զկնի ժամանակաց ձեռնադրեաց կաթողիկոս զտէր Գրիգոր զքուերորդին իւր» ի վերայ եղիպոսոսի» (էջ 211):

3-4. Գրիգորի եւ իր եղբարց բախար եղիպոսոս զեղեցիկ նկարագրած է Ներսէս Ծնորհարի, Վիպասանութիւն, էջ 547, Գր. Վկայասէր եղիպոսոս զնայ.

Անդ ի յաթուռն սուրբ եղեալ Չառ ի քեռէն որդի ծընեալ, ԶԳրիգորիոս համանուանեալ, ԶԶօրըն մերոյ (Ապիրատոյ) եղբայր եղեալ. Զայն որ շնորհօք Հոգւոյն լըցեալ... Ըզհամազգիս ըզկնի ձրգեալ, Զարի եղբարս իւր քաջացեալ, Ըստ Յեսովայ զօրապետեալ, Որոյ վախրամ վերաձայնեալ, Միւսոյն Վասակ անուանադրեալ. Որք վեհազոյն փառս ընկալեալ...:

5. Ապիրատ որդի Ապլլահապի, իշխան Ծով զղեակի: Իր որդին Ներսէս Ծնորհարի կը ներկայացնէ զինքը «պահաւորնի ազգաւ սեռեալ», եւ նկարագրով՝

Աստուածային շնորհօք լըցեալ, եւ երկիւղելն զարդարեալ, Գեղասպանոց անձն երեւեալ, Իշխանութեամբ շքեղացեալ. Զնախնական անուն առեալ Որ Ապիրատն էր յորջորջեալ, Թուրն մեծին Գրիգորի լեալ, Որ Մագիստրոս մականուանեալ:

1112/3ին, երբ որդին Գրիգորիս նոր ձեռնադրուած էր Կարմիր Վանքի մէջ, բոթը կը լսուի, թէ Ապիրատ կը նահատակուի նետահար «որ ի Ծովին յայն պատահեալ»:

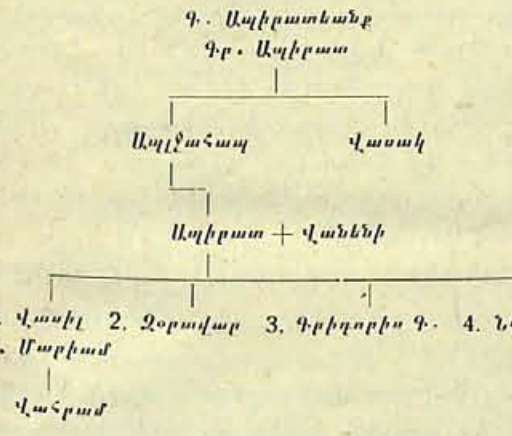
Ներսէս իր Վիպասանութեան մէջ, ուսկից անուամբ են վերոյիշեալ տողերը, կը յիշէ 1121ին նաեւ իր եղբայրները՝ Գրիգորիս Գ. Կաթողիկոս, Վասիլ, Զօրավար եւ քոյրն Մարիամ, «որ յաշխարհի կարգըս մտեալ» (էջ 552-557): Մարիամի համար կը գրէ 1151ին.

Եւ Մարեմայ քեռ ընտրելոյ, Ի յայրութեան բարի սնելոյ, Որ յետ մանկանց որ ըստ մարմնոյ Ստանայր մանկուես ըստ Աստուծոյ:

Իսկ 1152ին՝

Եւ Մարեմայ ճրգնաւորի, Քեռ ըստ մարմնոյ մեր պանծալի, Եւ Վահրամայ իւր գաւակի Հանգուցելոյն առ Քրիստոսի (էջ 165):

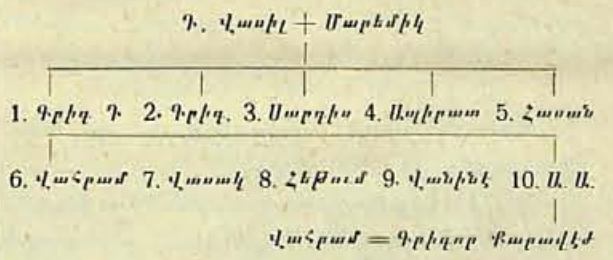
Ապիրատի կնոջ անունը հաղորդած է Գրիգոր գրիչ այն Աւետարանին մէջ, զոր օրինակած է (1173/4ին) Ծնորհարոյ համար եւ սեպհականութիւնը եղած է Գրիգոր Գ. կաթողիկոսին. «Յիշեալիք... զքրիստոսասէր իշխանն Վասիլ (Չ. Վասակ)... զմիւս եղբայրն զԶաւարավար (Չ. զԱպիրատ) եւ զքոյր նոցա Մարիամ յայրութեան եւ ի սրբութեան վախճանեալ եւ զծնաւդսն նոցա զբաւրեպաշա իշխանն Ապիրատ եւ զմայր նոցա Վաննի» (Յովսէփեան, էջ 458):

Ըստ այսմ Ապիրատի որդիքն են 1. Վասիլ. 2. Զօրավար. 3. Գրիգորիս. կաթողիկոս եւ 4. Ներսէս. 5. Մարիամ, ամուսինը անձանօթ, որդին՝ Վահրամ վաղամեակի:

6. Վասիլ որդի Ապիրատի, տէր Կառկարայ: Մ. Ուռնայեցի կը գրէ յամն 1149/50. ձօսյին «առաքէ զմնացեալ զօրսն իւր հետ բարի եւ մեծահաւատ իշխանին Վասիլն, որ էր եղբայր կաթողիկոսին (Գրիգորիս Գ.) եւ տէր Կառկարայ»: Ծանապարհին Սարաւսի կը կալանաւորէ «զՎասիլ եղբայր կաթողիկոսին. եւ տարեալ առաջի մեծի զղեկին Կառկարայ, քանզի անդ էին կինն եւ որդիքն Վասիլն»: Կառկարայ բերզը կը յանձնուի: «Եւ զիշխանն զՎասիլ ընդ իւր տարեալ յերկիրն իւր (առ Մասուտ սուլտան)

մեծաւ փառաւորութեամբ եւ տուեալ երկիր որպէս սիրելի եղբոր իւր» (էջ 396-397): Սամուէլ Սկեւոացի կը պատմէ թէ Հեթում Ա. Լամբրոնացի «միոյ ի դստերացն (Մարեմիկ անուն) փեսայացոց զեղբայր կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորի [Մագիստրոսի] զՎասիլ, որք էին թոռուք Գրիգորոյ Մագիստրոսի Բջնեցոյ: Իսկ յետ վախճանին Հեթումոյ պայագատեաց զՏայրենի աթոռն հարազատ որդի նորա Աւշին: Սմա հարանացոց փեսայն իւր Վասիլ զգուստր եղբոր իւրոյ Զօրավար անուն» (Սամ. Անեցի, Յաւել. 226): Իսկ Սասունի տիրոջ Վեգեանի որդին Զորտուանէլը, որ Բջնեցի Գրիգոր Մագիստրոսի դստեր թոռնիկին որդին էր, «փեսայացուցանեն ընդ դուստր Վասիլ եղբոր Գրիգորիսի (Գ.) Հայոց կաթողիկոսի, հօրի եւ մեծի, որոյ անունն Վանիմէ ճանաչի» (Յովսէփեան, Յիշատակարանք, Ա., 397. տես վարը Թոռնիկեանք): Վասիլի Ա. Ա. դուստրը մայրն է Վահրամի, որ կոչուեցաւ Գրիգոր Ե. Քարավէժ (+ 1194. համա. Սամ. Անեցի, 164. Մմբատ, 106. Հայապատում, Բ., էջ 412): Վասիլի անդրանիկն էր Գրիգոր Գ. Տղայ Կաթողիկոս (1173-1193): Իր մասին պիտի խօսվի այլուր ընդարձակ:

Որդիք Վասիլի եւ Մարեմիկի. 1. Գրիգոր Գ. Տղայ Կաթողիկոս. 2. Գրիգոր. 3. Սարգիս քահանայ. 4. Ապիրատ. 5. Հասան. . . Վահրամ. 7. Վասակ. 8. Հեթում. 9. դուստր Վանիմէ. 10. դուստր Ա. Ա. մայր Գրիգոր Ե. Վահրամ Կաթողիկոսի:

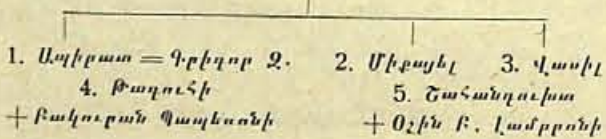
7. Զօրավար որդի Ապիրատի: Զամշեան Գ. 18 կը գրէ. «Շահան՝ որ մականուամբ Զօրավար կոչուր»: Ժամանակակիցներէն ոչ ոք Շահան անուանած է Զօրավարը. նաեւ իր եղբայրներն եւ զաւակները ոչ, որոնք իրենց հայրը Զօրավար անուամբ կը ճանչնան (Ն. Ծնորհարի, Զափարեակաւք, էջ 165, 226-227, 361, 557. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, Ա., 575, 583): Հաւանօրէն նկատուած է Զամշեան Շահանդուխտ անունը, որ

դուստրն էր Զօրավարի, ուստի ստուգարանած՝ «դուստր Շահանի»։ մինչ ըլլալու է «Թագաւորներու դուստր», գործածուած արդէն նախորդ դարերուն (Աճառեան, Անճա- նուններ, Գ., 106—107)։ 1201ին յիշատա- կագիր մը կոչած է զինքը «մեծ սեւաստոս Զօրավար» (Յովսէփեան, անդ, 691)։ 1174ին գրուած Աւետարանի գրիչը Գրիգոր, որ Գրի- գոր եւ Ներսէս կաթողիկոսներու եղբայրն Վասիլ անուանած էր վրիպակաւ «Վասակ», նաեւ «գամենայն բարեաց աւրինակն աշ- խարհի զմիւս եղբայրն» Զաւարսար կոչած է նոյնպէս սխարժուներով «գԱպիրաս» (Յով- սէփեան, անդ, 458)։

Զօրավարի գաւակներն են . 1. Ապիրատ, կոչուած «Գրիգոր Զ. կաթողիկոս (1194— 1203) . 2. Միխայէլ (իշխանն Բերդկան, Մի- սուան, 471. հմմտ. նաեւ 331 : Իր մասին Յովսէփեան, անդ, էջ 691) . 3. Վասիլ . 4. Թագուհի (ամուսինը՝ Բակուրան, Տէր Պապեռոսի, Յովսէփեան, 583) . 5. Շահան- գուխտ (ամուսինն Օշին տէր Լամբրոսի) :

Ե. Զօրավար

Բ. ԳՈՒՏՐ ԳՐԻԳՈՐ ԱՊԻՐԱՏՈՍ

Վասակ որդի Գրիգոր-Ապիրատ Մա- գիստրոսի :

1021ին երբ Ապիրատ սպանուեցաւ Ապու- սուարէն Վասակ եւ Ապլջահայ վերագար- ձան Անի. Յովհ. Մմբատ սիրով ընդունեցաւ զանոնք (Ուռհ. 11) եւ յանձնեց, հաւանորէն անոնց քրոջ, որ կինն էր Վեստ Սարգսի :

Վարդան Արեւելցի կը գրէ. «Ի ՇԽԳ (1094) թուին առաքեաց Փատրուս ամիրայն Գանձակայ զՎասակ պահաւ որդի (Ապի- րատ) Գրիգորի մագիստրոսի ամենայն զօ- րօքն Առանայ յանառիկ ամուրն Բաղայ եւ Կապանին, որ եւ խարէութեամբ հնարեալ մասն անդր» (103). նոյնը կը կրկնէ Միխ- թար Այրիվանցի յամն 1094. «Փատրուս ամիրայն առաքեաց զՎասակ Պահաւանին, զորդի Գրիգորի Մագիստրոսի բազում զօրօք ի վերայ Բաղարբոյ, որք խարէութեամբ սպանին զՍենեքարիմ արքայն հայկազն եւ առին զերկիրն Սիւնեաց. եւ այն եղեւ սկիզբն տիրելոյ Տաճկաց ի վերայ նոցա» (էջ 76) :

Պէտք է խմանալ Գրիգոր որդի Վասակայ Ապիրատեանց, տես վարը, Թ. 4 :

Վասակի որդին Բարսեղ 1081/2ին կ'օ- ծուի Ադուանից Ստեփանոս կաթողիկոսն կաթողիկոս. «Եւ ելեալ զայր Բարսեղ կաթո- ղիկոսն Հայոց ի Թագաւորարեակ քաղաքն յԱնի. եւ ելեալ ամենայն տունն Շիրակայ գնալ ընդ առաջ նորա. եւ ահա զայր Վասակ հայր տէր Բարսղի եւ եղբարքն նորա Հասան եւ Գրիգոր եւ Ապլջահայ արք քաջք եւ հզօրք, հանդերձ եպիսկոպոսիք, եւ նստու- ցին զտէր Բարսեղ յաթոս տեառն Պետրոսի» (Ուռհ. 221) : Սամուէլ Անեցի կը գրէ. «ՇԼԲ (1083) թուին նստաւ տէր Բարսեղ յաթոս հայրապետութեան, որդին Վասակայ» (117) յԱնի :

Բարսեղ կաթողիկոս գնաց Գրիգորիս Վկայասէրին. որուն մահէն (1102/3) ետքը մնաց Շուղրի վանքը. վախճանեցաւ 1113ին արկածով : Օձեց իրեն յաջորդ Գրիգորիս Փոքր Վկայասէր :

Վասակ կին առած էր Բջնեցի Գրիգոր Մագիստրոսի դուստրը (անունը չէ յիշուած), եւ ունեցած իրմէ չորս որդի . 1. Հասան, Գրիգոր, Ապլջահայ եւ Բարսեղ : Ուռհայեցի կը շեշտէ, թէ Գրիգորիս Վկայասէր 1074ին երբ Անի կը գանուէր, կախկոպոս ձեռնա- գրեց «գԲարսեղն, գԲեռորդին իւր, զորդին Վասակայ» (211) :

Հասանի եւ Ապլջահայի մասին չունինք մանրամասնութիւններ. անոնք կենդանի էին տակաւին 1080ին :

1. Գրիգոր Կիւրապաղատ որդի Վասա- կայ. կը զովուի իրրեւ քաջարի զօրավար : Վարդան Պատմիչ կը գրէ թէ Մանուէլ ամիրայն Անույ, «ած ի քաղաքն գամենայն մնացեալ իշխանն, որպէս եւ մեծաւ հան- դիսի ընդ առաջ ելեալ մուծանէր ի ներքո զԳրիգոր զորդի Վասակայ, զթոռն Ապիրա- տին. զոր սահն ունել ի գլուխ ազատաց կա- նանցն 500 թագս երեւելիս, զի տէր էր մեծ զօրաց եւ բազում ազատաց : Եւ էր եղբայր տէր Բարսղի...» (103—104) :

1094ին, ինչպէս կը պատմէ Սա. Օրբէ- լեան (էջ 320). «Խմանդացեալ... Իսմայէլա- կանացն ընդ գեղեցիկ եւ ամուր թագաւորու- թիւնս Բաղայ... Ելեալ ամիրայն Պարտաւայ եւ Ռանայ եւ Գանձակայ բազում զօրօք գայ ի պատերազմ ընդ Սենեքարիմայ, ընդ որում էր Շիրակայ իշխանն Գրիգոր Ապիրատեան :

Իմացեալ զայն Սենեքարիմայ եւ ամրացու- ցեալ գամենայն աշխարհն յանառիկ ամուրն. եկեալ ապա անիձեալ ամիրայն եւ տեսաւ զի անհնարին էր ի մարդկանէ. յուզարկէ զԳրի- գոր իշխանն Անեցի, որ պատճառաւ ինչ կայր առ նմա, առ Սենեքարիմ արքայն, եւ առ- երգամար հաւանեցո գնաւ զալ առ իս, եւ առ- նեմք ընդ միմեանս սէր. եւ մեծամեծ պար- գեւօք արձակեմ զնա. ապա թէ ոչ հաւանե- ցուցանես, եւ զքոյզ գլուխս առտէն հատանեմ : Գնացեալ ապա Գրիգորին այն զչար ճանա- պարհն, եւ մտեալ առ Սենեքարիմ եւ մեծա- մեծ երգամար հաւանեցուցանէ զնա զալ առ ամիրայն. որք եւ եկին ի միասին : Իսկ տե- սեալ զնա չարաթոյն զազանին, եւ ստեաց ուխտին եւ յարձակեալ... Եսպան զթագա-ւորն. եւ ինքն անց գնաց յաշխար իւր : Նոյն դէպքը, ինչպէս տեսանք վերադոյն (էջ 35—36) Վարդան, առկէ Մի. Այրիվա- նեցի ներկայացուցած էին կատարուած Վա- սակի կողմէ. պէտք է խմանալ Գրիգոր որդի Վասակայ Ապիրատեանց :

Մատթէոս Ուռհայեցի կը գրէ յամն 1098/9. «Յայսմ ամի զօրաժողով արար Գրի- գոր Կուրապաղատն յԱրեւելիս... գնացեալ ի վերայ թուրք բանակին ի գուտուն Աշու- նէք : Վասն զի էր այր քաջ եւ հզօր եւ պա- տերազմող, գնացեալ զօրօքն իւրովք ի գեղն որ ասի Կաղզուան եւ հասեալ ի վերայ թուր- քին եւ պատերազմաւ հարեալ զնոսա եւ ա- րար հարձականս» : Վերադարձին թշնամի զարանակալէ մը նետահար կ'ըլլայ : «Եւ եղեւ սուղ մեծ Շիրակայ եւ ամենայն տանն Հայոց : Արդ այսպիսի օրինակաւ մեռաւ քաջ զօրա- կանն եւ մեծ հաւատացեալն Աստուծոյ Գրի- գոր... ի յազգէ քաջաց եւ ի պատերազմող զօրականաց, յազգէ Պահաւանեաց» (էջ 328) : Վարդան նոյնը կը պատմէ այսպէս. Էլիսագի կ'ասպատակէ «ընդ միջոցս աշխարհի մինչեւ յԱնի քաղաք» . Գրիգոր կը յարձակի անոնց վրայ, կը սպաննէ Էլիսագիի հսկայ եղ- բայրը . «որ զկնի աւուրց նահատակեցաւ զերծուցեալ ի մահուանէ գամիրայն Անույ զՄանուէլ. եւ տարեալ թաղեցին զնա ի Կե- շառուս... եւ Մանուէլ եւ ամենայն զօր բա- նակին Հայոց զկնի զիոյն» (էջ 109) :

2. Գրիգորի որդիներէն յանուանէ կը յի- շուի՝ Հասան մագիստրոս . Միխիթար Գոշ Բարսեղ կախկոպոսն Անիի եւ Գրիգոր-Ապի- րատ կը ներկայացնէ «որդիք մագիստրոսին Հասանայ» (Հայապատում, Բ., 390) : Իսկ

Սա. Օրբէլեան կը յիշէ «Մեծ իշխանն Հա- սան որդի Գրիգորի, յազատացն Սենեքարի- մայ». որ նուիրած է 1086ին Նորաշինիկ զիւղն եւ Զեռատի վանքը Տաթևիւն (էջ 326— 327) :

3. Գրիգոր-Ապիրատ, մագիստրոս : Վար- դան պատմիչ կը գրէ իր մասին շատ մութ տողերս. յամն ՈՒԳ (1174). «Ի նմին ժամա- նակի ել ի բանտէն Կարուց մեծ իշխանն Ապի- րատն. եւ եկին յԱնի. սա էր եղբայր կախ- կոպոսի քաղաքին՝ տեառն Բարոզի, որ ա- զաչեաց զթագաւորն Վրաց. եւ ետ փոխան նմա ամիրայ, եւ առ զնա 17.000 դահեկան» (էջ 130) : Հ. Ղ. Ալիշան կ'իմանայ . «Յեա այսօրիկ Բարսեղ կախկոպոս քաղաքին ա- զաչեալ զթագաւորն Վրաց՝ փոխանակ Իւա- նէի կացոյց ամիրայ Անույ զեղբայր իւր Ապի- րատ, որ նոր գերծեալ էր ի բանտէն Կարուց» (Շիրակ, 100) : Ստեփանոս Օրբէլեան, Ժա- մանակագրութիւն, էջ 18, կը գրէ յամն 1160. «Ի նոյն ամի ազատեցաւ Ապիրատն զնով» : Շար կաթողիկոսացն Ադուանից, որուն հե- ղինակը Միխիթար Գոշ կը համարուի, ունի տեղիքս . Գորդի թագաւորն Վրաց (1154— 1184) «անոյր զքաղաքն Անի միանգամ եւ երկիցս՝ կոչելով կախկոպոսին Բարսղի եւ եղբարց նորա, որդուցն մագիստրոսին Հա- սանայ» (Հայապատում, Բ., 390) :

Իր գաւակներէն կը յիշուի միայն Սար- գիս քահանայ :

Բարսեղ կարգուած էր Անիի կախկո- պոս . Կը գրէ Վարդան, թէ 1186ին «առին Անեցիք զՄատաքար, գհայրենիս տեառն Բարսղի» (էջ 133) . ունինք իրմէ արձանա- գրութիւն մը 1191էն Լմբատայ եկեղեցւոյն վրայ . «Ես տէր Բարսեղ գնեցի զվանքս յա- նօրինայ» (Շիրակ, 164) : Կը յիշուի 1160— 1191 տարիներուն իրրեւ «հայրապետ» եւ «կաթողիկոս» :

ա. Ի ՈՒ (1160) թւ. ի Թագաւորու- թեանն Փաաշոյ, ի հայրապետութեանն տէր Բարսղի... (Արձ. Շիրակ, 41) :

բ. Յիշատակագիր մը կը գրէ 1172ին, թէ Բարսեղ արքեպիսկոպոս «եկեալ ի գուտունն Խաչենոյ... եղեւ... վերատեսուչ համայն քրիստով(ն)էից Հայոց, որ ընդ գաւազանաւ թագաւորութեանս Վրաց, յաջորդեալ զաթոս տեառն Գեորգայ (առաջնորդին Հաղրատայ) ... էր ի հարց եւ ի հաւուց ազատ (յ)ազա- տաց եւ մեծագգի ի մեծագգեաց...» (Յով- սէփեան, Յիշատակարանք, էջ 407—410) :

գ. Արձ. 1173է. «Յամս աստուածապա-
տիս եւ հոգեւոր տեառն Բարսղի Հայոց կա-
թողիկոսի եւ յամիրապետութեանն բարխա-
նուն Սուրբանի որդի Ամիր Մահմուտի Թոռն
Մանուչէի. յամի ՈՒԲ. Թու. . . .» (Շիրակ,
85) :

դ. Արձ. 1174է. «Ի ՈՒԳ. Թուիս Հայոց,
ի Հայրապետութեան նահանգիս մերում
տեառն Բարսղի. . .» (Շիրակ, 21) :

ե. 1181ին Աւետարան մը կը գրուի Հո-
սովոսի վանքին մէջ «ի Հայրապետութեան
տեառն Բարսղի եւ յառաջնորդութեան ուխ-
տիս Խաչատրոյ» (Յովսէփեան, անդ, 484) :

զ. 1187ին Բարսղի Վեցօրեայքը կ'որինա-
կուի նոյն վանքին մէջ «ի Հայրապետութեան
մեծարգոյ եւ հոգակաւոր սանն Աստուծոյ
տեառն Բարսղի եւ եղբարորդոյ նորս աս-
տուածարեալ մանկապոյն քահանայի Սարգսի,
զորս պահեսցէ տէր Աստուած. . . Հանդերձ
կըրարք եւ սպգաւ» (անդ, 518) :

է. Արձ. 1195էն. «Ի ԹՎ. ՈՒԳ. յառաջին
ամի կաթողիկոսութեան տեառն Բարսղի. . .»
(Շիրակ, 22) :

ը. Արձ. 1198էն. «Ի Հայրապետութեան
տեառն Բարսղի» (անդ, 22) :

Մահը Հ. Ալիշան, Ծնորհայի, 13 ծ.
նշանակած է 1203ին: Նոյնը չէ կրկնած Շի-
րակի մէջ:

Ուշադրութեան արժանի է հոս, որ
1173ին, երբ վախճանեցաւ Ներսէս Ծնոր-
հայի, Հիւսիսային Հայաստան (Հաղարատ)
Բարսեղ «Կաթողիկոս» կը հռչակուի. եւ սպա
երբ Գրիգորիս Տղայ կաթողիկոս կ'ընտրուի,
Բարսեղ «Հայրապետ» յորջորջումը կ'ըն-
դունի: Նոյնպէս նաև 1194/5ին, երբ Գրիգոր-
իս Ե. բարսղէժ կ'ըլլայ, Բարսեղ «Կաթո-
ղիկոս» կը յորջորջուի երկրորդ անգամ.
Բայց Գրիգորիս Զ.ի գահակալութենէն ետքը
(1195) Բարսեղ գարձեալ «Հայրապետ» կը
ճանչցուի:

1177ին ներկայ էր Հոսովոյի ժողովին,
«Բասիլիոս արքեպիսկոպոս Թագաւորանիստ
բարաբին Անույ (Ծնորհայի, Պատճառ, 198) :
Գրիգոր Տղայ (51) եւ Ներսէս Լամբրո-
նացի (218, 227) Անեցի կ'անուանեն զինքը.
Լամբրոնացի իստիս քննադատած է զինքը.
յիշած անգամ մ'ալ յանուանէ. կը գրէ առ
Լեւոն ափարկիւրով Հաղարատացիները. «զի
նոցա կամացն լրումն Բարսղի կաթողիկո-
սութիւնն է եւ ս'չ իմ ի ճշմարտութենէ մո-
լորումն» (էջ 228) :

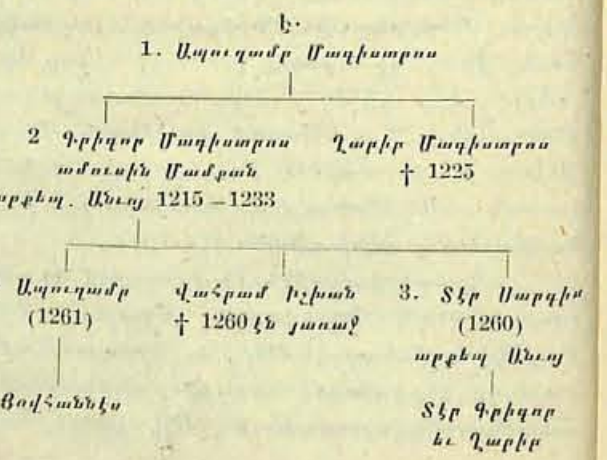

3. ՊԱՆՆԱՆՈՒՆԵՐՈՒ ՎԵՐՋԻՆ ՇԱՌԱՒԻՂՆԵՐՆ
ՅԱՆԻ

Մարմաշէնի, Բաղնայրի եւ Անիի արձա-
նադրութիւնները ժ.Գ. գարէն կը ներկայաց-
նեն զէմքեր, որոնք կը հաւաստեն թէ իրենք
ճաղումով Մեծին Վահրամի տունէն են.
«Թուուրք Վահրամայ իշխանաց իշխանին»
(† 1044): Բայց իրենց եւ Վահրամի միջեւ
տանուագն 150 տարիներու դատարկութիւն
կայ. զոնէ 3 սերունդ:

Թէև չեմ կրնար ապացուցանել անոնց
կայր Վահրամեան տան հետ. բայց կարելով
կը համարիմ յիշել զանոնք Պահրամեաներու
ազգարանութեան մէջ:

Ստեփանոս Օրսելեան (Պատմ., էջ 384-
385) խօսելով 1177 տարույ զէպքերու մա-
սին, կը գրէ թէ Իվանէի բանակին մէջ էին
Կայենեցին Հասան եւ Անեցին Գրիգոր Ապի-
րատեանց, որ սպա կ'անուանուէր «Գրիգոր
Մաթիսարոսեանց»: Այս Գրիգոր Մազիս-
արոսեանց Անեցին Հասանի որդին եւ Բար-
սեղ կաթողիկոսին կըրայրն է: Ժամանակը
կը պահանջէ որ իր որդին կըսած ըլլայ Արու-
ղամր: Ես այս տեղ նկատի կ'առնեմ միայն
Ապուղամրի յաջորդները:

1—2. Ապուղամր եւ որդիք Գրիգոր Մա-
զիսարոս եւ Հարիր:

Մարմաշէնի արձանագրութիւնը 1225էն.
յառաջ կը բերեմ յապաւումներով.

«Ի ժամանակս բարեպաշտից եւ աս-
տուածապիբաց պատրուաց մերոց քաղաքի
Իւանէի եւ մանդատորքա խուցէս Շահն-
շահի. հրամանաւ սոցին վերստին նորոգումն
եղի. . . սրբոյ կաթողիկէիս Մարմաշինոյ ի
ձեռն որդոց Ապուղամրի մագիստրոսի՝
տէր Գրիգորոյ արհի էպիսկոպոսի եւ հարա-
գատի իմոյ հարսիին, բռուանց Վահրամայ
իշխանաց իշխանին, զարմից եւ շառաւելի
սրբոյն Գրիգորի, շինողի ի հիմանց մեծաւ
տեկնամբ եւ յուսով գայ. . . : Իսկ ի ՈՂԳ
բուակահիս Հայոց քաջ եւ արի զարականն
Քրիստոսի սիրելի եղբայրն իմ հարսիին,
իմով կամակցութեամբ. . . հանեալ արտաքս
զշինականն. . . զարդարեցաք գաւ սպա-
սիւք. . . : Մինչ առ այսչափ կատարեցաւ,
առժամայն գեղեցկագեղ եղբայրն իմ հարսիի
մագիստրոսն, զովեայն յամենայն լեզուաց,
մարտիրոսացաւ ի պատերազմի անարիմաց.
Եւ միայն մնացի ես Գրիգոր. . . ի նմանէ:
Զմարմին նորս բերեալ քաղեցաք առ դրան
սրբոյ կաթողիկէիս, մերձ առ նշխարս հա-
տուն մերոյ Վահրամայ իշխանի. . .» (Բասմա-
շեան, Թ. 214) :

«Տէր Գրիգոր վերադիտող մայրաքաղա-
քին Անույ» ունի արձանագրութիւններ 1215էն
ի Բաղնայր (Բասմաշեան, Թ. 160). 1216էն
(անդ, Թ. 48) 1217էն (անդ, Թ. 49) կը յի-
շուի 1215ին (անդ, Թ. 159). Իսկ 1233ին
«ի տէրութեան տեղոյս (Բաղնայրի) Գրի-
գորի Մազիսարոսի, որդոյ Ապուղամրի եւ
յառաջնորդութեանս հաւր Սիմէոնի» (անդ,
Թ. 166) :

1232ին պատրոն Խաւրատ Աւետարան մը
կը նուիրէ Բաղնայրի վանքին «ի տերու-
թեանն տեղոյն տեառն Գր(ի)գորոյ, որ Մա-
զիսարոսն ասի, վերայդիտող (ա)թոսոյս
Անույ, եւ յառաջնորդութեան հաւր (Ս)ի-
մեոնի եւ սյլ համակամ կըրարց» (էջմ.
Թ. 1519. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, Ա.,
888) :

Գրիգոր Մազիսարոս ունեցաւ երեք
որդի. Տէր Սարգիս, Վահրամ իշխան եւ
Ապուղամր:

Հարիր որդի Ապուղամրի: Վախճանած
է 1225էն քիչ յառաջ: Թաղուած է ի Մար-
մաշէն. տապանադիրն է անթուական: «Այս

է հանգիստ Հալիփիս որդոյ Ապուղամրի»
(Բասմաշեան, Թ. 217) :

3. Սարգիս արքեպիսկոպոս. որդի Գրի-
գոր Մազիսարոսի: Մարմաշէնի Թ. 215 ար-
ձանագրութիւնը, որ շատ թերահատար պա-
հուած է, կ'երեւայ թէ մահարձան մըն է
Գրիգոր Մազիսարոսի Վահրամ որդոյն,
կանգնուած Արուղամր եւ տէր Սարգիս եղ-
բայրներէ. յառաջ կը բերեմ ինչպէս հա-
սած է.

Շնորհիւն Աստուծոյ այս արձան մշտնջե-
նաւոր է ||| Գրիգորոյ որդոյ Ապուղամրի,
բռուն Վահրամայ իշխանի. հաստատեալ է ի
սկզբանէ գկաթողիկէ եկեղեցի յիշ ||| ցի
ամն (*) Արուղամր եւ եղբայր իմ տէր Սար-
գիս տու ||| աց տեղի յա ||| ն տանն բ. այլ
կայր եկեղեցոյ սորա ||| մերոց Վահրամ իշ-
խանին. կիսաւրեայ ժամանակաւ փոխեցաւ
առ Աստուած. . . :

Այս տէր Սարգիսն է որ կը յիշուի 1262ին
Բաղնայրի Թ. 180 արձանագրութեան մէջ.
«2ԺԱ. ի վերադիտողութեան մայրաքաղա-
քիս Անու տէր Սարգսի, տեառն տեղոյս»
(Բասմաշեան, անդ) :

Կ'երեւայ թէ իր որդոյն է Մարմաշէնի
հետեւեալ անթուական արձանագրութիւնս.

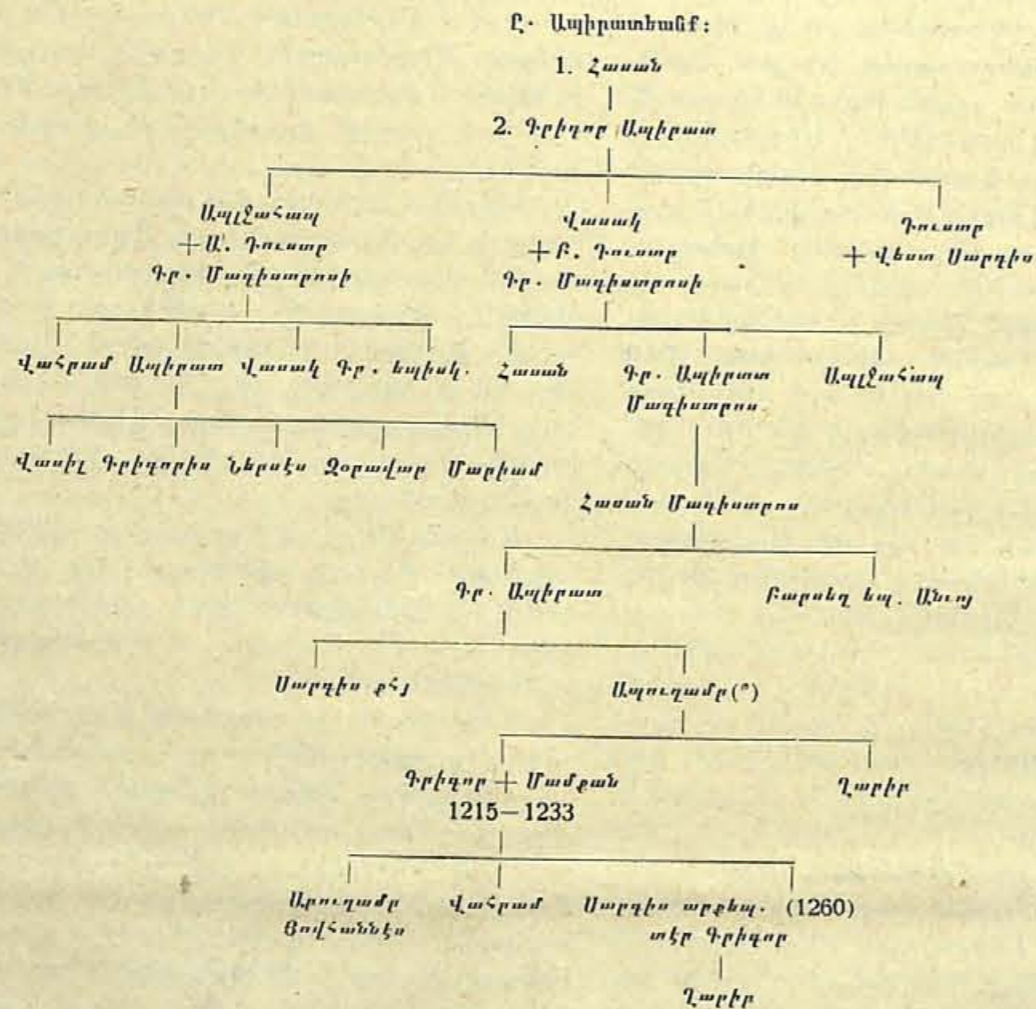
«Ես տէր Գրիգորս (որդի) տեառն
Սարգսի, ետու զիմ սուրբ Նշանս ի սուրբ
ուխտս Մարմաշէնի. եւ փոխարէն հատուց-
ման զՎարդեւորին քառասունքն եւ զՍաշին
ուխտարէին մինչ ես կենդանի եմ՝ տեառն
Սարգսի. եւ յետ վախճանին՝ ինձ» (Բասմա-
շեան, անդ, Թ. 220) :

4. Ապուղամր որդի Գրիգոր Մազիս-
արոսի: Սա ունի Բաղնայրի մէջ արձանա-
գրութիւններս.

2Ժ. Կամաւն Աստուծոյ. ես Ապուղամր
որդի Մափիսարոսի, որ գնեցի զկէս Կաղ-
ղուցն ի Տիգրանանց եւ ետու ի սուրբ Աս-
տուածածինս ի մեր սուրբ ուխտս. որ գիտ-
խարէնն մաւտ ի Քրիստոս ի Վահրամ իշ-
խանն ի յիմ եղբայրն վնարէ (Բասմաշեան,
Թ. 177) :

2ԺԱ. կամաւն Աստուծոյ ես Ապուղամր,
որդի Մազիսարոսի, բռուն Վահրամ իշխա-
նին, վասն ի Քրիստոս յուսոյն ետու գանձա-
գին հայրենիքն, զկաղղուց կէսն իւր հողովն
եւ ջրովն ի սուրբ Աստուածամայրս մեր սուրբ
ուխտս, որ մաւտ ի Քրիստոս գիտխարէնն ի
յիմ մայրն վնարէ՝ ի Յաւքան. . . (անդ,
Թ. 179) :

5. Յովհաննէս որդի Արուղամբի: Կը յիշէ Ստեփանոս Գիլան գրիչ 1308ին, որ գրած է Բագնայրի Աւետարանին մէջ յիշատակագրութիւն «ի հայրապետութեան մերոյ նահանգիս Շիրակ գաւառիս՝ հեղի եւ մարգասիբի տէր Յոհաննիսի, որդոյ Ապուղամբի իշխեցող տեղոյս» (Յովսէփեան, Յիշատակարանք, Ա., 891):

Գ. ԴՈՒՍՏՐ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ Թոռնիկեանք Սասունի:

1. Թոռնիկ իշխան Սասունի: Մ. Ուռհայեցի կը գրէ յամն 1072. թէ Փիրատոս «յղեաց եւ կոչեաց գթաջն Թոռնիկ զտէրն Սասնոյ գալ նմա ի հնազանդութիւն»: Կը մերթէ Թոռնիկ այս հրաւերը: «Յայնժամ կոչեաց Փիրատոս զտէր Գրիգորիս (Վկայատէր) եւ ասէ ցնա, եթէ Գո՛ փեսայ է Թոռնիկն. գնա եւ կոչեա գնա ինձ ի հնազանդութիւն: Իսկ տէր Վահրամն վասն շար բարուցն Փիրատոսին՝ յոչ կամաց գնաց առ Թոռնիկն եւ այլ ոչ տեսաւ գերեան Փիրատոսին» (էջ 206—207): Այս տեղիքը յայտնադէս կը վկայէ, թէ Թոռնիկ կին առած էր Գրիգորիս Վկայատէրի քոյրը, որ էր դուստրն Գր. Մազիստրոսի, որուն Թուղթերուն մէջ

կը գտնենք չորս թուղթ գրուած առ «Թոռնիկ իշխանն Մամիկոնեան» (թղ. ՀԴ—ՀԷ): Թոռնիկ կը նահատակուի 1073ին «մօտ ի բերդն իւր յԱշուշատ քաղաքի» (Ուռհ. 208):

Այս ամուսնութենէն կ'ունենայ Թոռնիկ երկու որդի՝ Չորտուանէլ եւ Վասակ, որոնք 1073ին «ի տղայական հասակի» էին (Ուռհ. 210):

2. Չորտուանէլ Ա. որդի Թոռնիկի: Կը յիշուի 1101ին Նորիխիսիմոս պատուանունով պատուած: Այս ասարոյն կը գրէ իրեն Ահարոն Խոզանի (Խորձեանի) դուկն դաւանարանական թուղթ մը, զոր շարադրած էր պրոտոնոտարն Թէոփիստէ: Չորտուանէլ կը յանձնարարէ Պաղոս Վ. Տարօնեցւոյ պատասխանել այս թուղթին:

Չորտուանէլ ունեցաւ որդի մը Վեգեն անուն: Իր եղբոր Վասակի մասին չունինք այլուստ տեղեկութիւն:

3. Վեգեն որդի Չորտուանէլի. իր ամուսինն էր Մելեքոսի Արծրունի. որմէ կ'ունենայ երկու որդի. Գրիգոր, որ վաղամեռիկ կ'ըլլայ, եւ Չորտուանէլ:

Կը պատմէ Վարդան (էջ 124), թէ Շահ-Արմէն արշաւած է Սասուն եւ կայանաւորուած Վեգենէն, ապա արձակուած «ուխտիւ եւ երդմամբ սիրոյ». բայց եւ այնպէս ժամանակ մը վերջը Շահ-Արմէն «էտա... զՍասունք ի Վեգենայ ամենայն վանորէիքն. եւ պահէր ի խոր խաղաղութեան դամ վաթսուն» (1125—1185):

Ստեփանոս Օրբելեան, Ժամանակագրութիւն, յամն ՈՒ. (1176) կ'արձանագրէ. «ի նմին ամի մեռաւ Վիգէն տէրն Սասնոյ»:

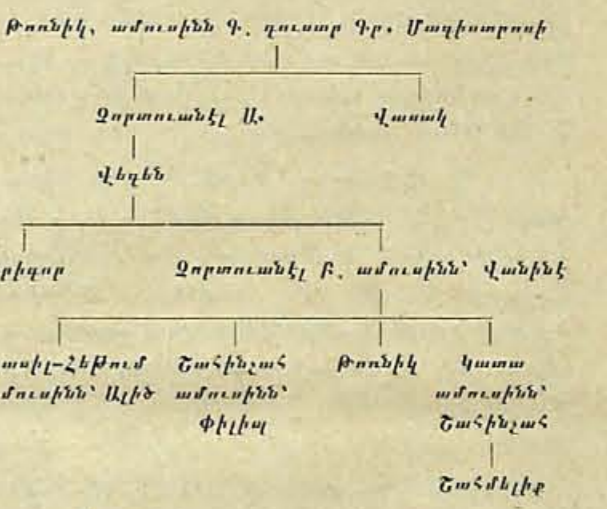
Անունս Արիստակէս գրիչ յիշած է քանիցս Վեգեն գրութեամբ. Միքայէլ Ասորի իր Ժամանակագրութեան մէջ (հատոր Գ., էջ 396) տուած է Bākēn ձևով, որ կ'ենթադրէ, ըստ Մարկիվարտի (Südarmanien, S. 481) Wēkēn հայ ձևը: Վարդան պատմիչ ունի «Վիգեն»: Ճշգրտոյնը կը համարիմ Վեգեն, ինչպէս ներկայացուցած է ժամանակակիցն Արիստակէս գրիչ (տե՛ս վարը):

4. Չորտուանէլ Բ. որդի Վեգենի. որ կին առաւ Վասիլ Պահլաւունուոյ դուստրը Վանինէ, քոյրը Գրիգոր Գ. Տղայ կաթողիկոսի, որ ծնաւ իրեն. 1. Վասիլ (Հեթում), 2. Շահինշահ. 3. Թոռնիկ եւ դուստր մը Կատա անուն, որ կին գնաց «Շահինշահի որդւոյ Գրիգորի, Թոռնի Կատակալոսի, որդւոյ Կամենի մեծի, ի Դեկաց գաւառ, ի մեծ ամբոցն որ կոչի Սաղուկ» (Կամ Ուղուկ): Կատա այս ամուսնութենէն ծնաւ երկու որդեակ, որոնցմէ մին՝ Շահմելիք, իսկ ինքը վախճանեցաւ տղարեքին: Չորտուանէլ Ա. ի եւ իր որդւոց եւ Թոռանց մասին տես Արիստակէս գրչի գեղեցիկ Յիշատակարանը 1169ին արտագրած Աւետարանին վերջը (Յովսէփեան, Յիշատակարանք, Ա., էջ 397—406. J. Markwart, Südarmanien, էջ 517—530. եւ Ակիւնեան, Մատենադարանի հետազոտութիւններ, Գ., էջ 83—88):

5. Վասիլ որդի Չորտուանէլի: Սմբատ պատմիչ կ'անուանէ զանիկա Հեթում, իրրեւ երեցադոյն որդի Չորտուանէլի (տես § 6):

6. Շահինշահ որդի Չորտուանէլի: Միքայէլ Ասորի իր Ժամանակագրութեան մէջ (III, 395—396, հրատ. Chabotի) կը պատմէ թէ Շահինշահ իր 1184ին դաջած է իր մօրեղբոր Գրիգոր Գ. Կաթողիկոսին քով Հոռմկլայ. երբ Կաթողիկոսը կը մեկնի Տարսոն, յինքն կը դրաւ Հոռմկլայ: Լսելով զայս Կաթողիկոսը՝ կ'աճապարէ վերադառնալ զօրագնով մը եւ կը պաշարէ բերդը: Անձնատուր կ'ըլլայ Շահինշահ: Ապա կը վերադառնայ Սասուն. ուր կը յաջողի եւս սասնայ Բակտամուր ամիրայէն այն ամրոցները, զորոնք Սոքման Բ. Նասրէզզին (Շահ-Արմէն) գրաւած էր իր պապէն՝ Վեգենէն: Այս կը պատահի 1185ին:

Բ. Թոռնիկեանք Սասնոյ.

Բայց կ'երեւայ թէ Շահինշահ կարող չըլլար երկարադոյն պահպանել իր ամրոցները. վասն զի կը գրէ Սմբատ պատմիչ յամն 1189, թէ «Չայսու ժամանակաւս եկին որդիքն Չորտուանէլի ի Սասնոյ, քոյրորդիք տէր Գրիգոր կաթողիկոսի Հայոց, առ պարոն Լեւոն. արք բարետեսք. որ աւագին երես զգուստր եղբորն իւրոյ Ռուբենի, զանուանեալն Ալիծ, եւ եւ նմա զՄսիս, որոյ անուն էր Հեթում. եւ Շահնշահին երես զՍելիւկիս եւ (զ)Կրտսեր դուստրն Ռուբենի՝ Փիլիպն (որ) կայր առ մայրն Լեւոնի» (էջ 105): Իսկ յամն 1193. կ'արձանագրէ. «Ի մայրի վեշտասանն փոխեցաւ ի Քրիստոս կաթողիկոսն Հայոց տէր Գրիգորիս մակաճուն Տղայ... մեռան եւ մեծ իշխանքն, քոյրորդիքն կաթողիկոսին՝ պարոն Հեթում եւ պարոն Շահնշահն ի մէկ ամիս՝ քեռին եւ քոյրորդիքն:

Եւ զոր լուաք վասն մահուանն չկարեմ աստ գրել, զի ասեն թէ պարոն Լեւոն եղև պատճառ. այլ զճճարիտն Աստուած գիտէ» (էջ 106): Կիլիկիոյ պատմիչն Կաւելցնէ. Պեմոնց Գ. բրինձն Անտիոքայ եւ Լեւոն Ա. թագաւոր «հաստատեցին ուխտ սիրոյ խնամութեան ընդ միմեանս. եւ ետ Լեւոն զգուստր եղբորն իւրոյ Ռովբենի՝ զԱլիծն, որ յառաջադոյն Հեթումն ունէր՝ եղբայրն Շահնշահի, աւագ որդւոյն Բրնձին՝ Ըոնմընցին» (Հաստատում, Ա., 78—79):

ԳՐԻԳՈՐ ՏՈՒԿ ԱՐԵՒԵԼԻՅ

Թոմաս Արծրունուոյ շարունակողը (էջ 309—310) կը պատմէ, թէ Արուսահ Արծրունի, որդին Թոննիկի (1097—1121), տէրն Ալթիամարի եւ Ամիւկի, կին առած է Մարիամ տիկնաց տիկինն, դուստրն Գրիգոր Արեւելից տուկի, որ էր տէր եւ իշխող «գաւառացն Ծաղկոտան եւ Կողովաի եւ մեծ աւանին Անգեղամանն»:

Հ. Ղ. Ալիշան այս Գրիգոր տուկն նոյնացուցած է Բջնեցի Գրիգոր մագիստրոսի հետ եւ ներս առած է Մարիամը Պահլաւունեաց Ազգածառին մէջ: Եւ որովհետեւ Մարիամ կը ներկայացուի «Թոնն Ալուզի», այս Ալուզը նկատուած է Վասակ Հոլուսի կինն եւ Գր. Մագիստրոսի մայրը: Իրեն հետեւած է Աճառեան:

«Ալուզ» կրճատուած ձեւն է Ալուսիտն անունին, այսպէս կը կոչուէր Բուլղարներու Յովհաննէս Վլաստիյալ թագաւորի որդին եւ Ահարոն Կոմսաճագին թոննիկը, որ ժամանակ մը իշխանն եղած էր Կարնոյ գաւառին: Իր որդին է Գրիգոր եւ թոննիկն Մարիամ: Ազգածառն է.

1. Երկուս, կինը Հոնիսիմէ
2. Ահարոն Կոմսաճագ
3. Վլաստիյալ թագաւոր
4. Ալուսիտն թագաւոր
5. Գրիգոր տուկ
6. Մարիամ, կին Արզլմսէի

Այս մասին ընդարձակ պիտի խօսիմ այլուր:

Բ. ՀԵԹՄԵՐՆԵ (ՅՁԻՆԵՐՆԵ) Ի ԼԵՄԲՐՈՆ ՕՇԻՆ Ա.

Երբ նահանջեց յունական բանակը Սելջուկեանց յառաջախաղացութեան առաջ, երբ գրաւուեցան Արխանդէն, Անի, Մանազկերտ, Կարս, Կարին (1064) եւ տակաւ տակաւ Հին Հայաստանի սահմանները, եւ անհանդուրժելի եղաւ կացութիւնը նոր տէրերու տակ, զաղթողներու նոր կարաւաններ կազմուեցան, որոնք կը գլխիկն կոչուեալան հողեր: Ասոնց թուին մէջ էին Վասպուրահանէն Ապրղարիպ եւ Աղուանից աշխարհէն Օշին. որոնք ճանապարհին միացան իրարու: Ներկայացան Կայսեր եւ առաջարկեցին անոր իրենց ծառայութիւնը: Այս մասին կը գրեն.

1. Սամ. Անեցի (117). «Ի ՇՀԲ. (1123) ամին ի բոնութեանէն Տաճկաց եւ Օշին իշխանն ի ժառանգութեանէ իւրմէ, որ կոչի Մայրեաց ջուրք հանդէպ Գանձակայ, ունելով ընդ իւր զեղբայրն իւր զՀալիամ եւ զմայրն իւր եւ զամուսինն իւր, ազատագունդ իշխանօքն եւ ամենայն կահիւն (տպ. գահիւն), ունելով ընդ իւր եւ զՄասն սուրբ առաքելոյն Պետրոսի: Եւ եկեալ յաշխարհն Կիլիկիաց: Եւ աջողմամբ Բրիտոսի եւ սուրբ Մատին առաքելոյն հաս ի Տաճկաց զպահաւոր բերդն Լամբրոն որ է առ ստորտով լերինն Տաւրոսի ի գահ մայրաքաղաքին Տարսոնի»:

2. Լամբրոնեցի գրիչ մը 1173ին. «Այր ոմն... ի նախարարաց թագաւորին Հայոց Գագկայ, որոյ անուն Ապրղարիպ յորջորջիւր, եկեալ առ արքայն Յունաց Միքայէլ, մտեալ ի ծառայութիւն ինքնակալին. որոյ պարգևեալ զիշխանութիւն աշխարհիս Կիլիկիաց. ընձեռն նմա թագաւորն զՏարսոն քաղաք հանդերձ ընդ ձեռամբ անկեալ զդեկտեմբ: Եւ սա եկեալ բնակեցաւ ի սմա եւ շինեաց իւր բնակութիւն: Ընդ ժամանակս ընդ այս սուրբ եւ շնորհալից Մասն (տպ. մասն) սուրբ առաքելոյն Պետրոսի գոյր առ սմա...: Եւ զի ունէր ընդ իշխանութեամբ իւրով զդեկտեմբ ամուրս եւ վայելուչս ի լերինն Տաւրոսի անուամբ կոչեցեալ Լամբրոն եւ Պապատան, շինէր յարկ բնակութեան սուրբ առաքելական Մատինն <ի Լամբրոն> եւ անդ ունէր ի պահեստի հանդերձ այլ եւս պատուական նշխարաւք եւ մասամբք ի Ս. Սաշէն. եւ զայլ եւս գանձս իւր ամբացուցանէր ի սոյն զդեկտեմբ. զոր եւ պարգևէր միում ի հաւատարիմ իշխանաց իւրոց, որ կոչէր

Աւշին, զաւանս զաւատաւք իւրովք: Եւ ինքն յար ունէր բնակութիւն ի Տարսոն քաղաքի: Ընդ այն ժամանակն գորանայր անօրէն ազգն Իսմայելացոց. եւ յառ եւ յաւար հարկանէր զամենայն երկիրն. մինչեւ եհաս ի Կիլիկիաց աշխարհն եւ ստեալ զգեղեցկաշէն եւ զհոյակապ քաղաքն Տարսոն եւ զամենայն բնակեալսն ի սմա ի սուր սուսերի մաշէր: Բայց... մնաց անհպելի ամուրն Լամբրոն ընդ իշխանութեամբ Աւշին, վասն յոյժ զժուարբանակ սահմանացն եւ ստաւել ամբութեան բերդին» (Յովսէփեան, Ա. 551/2):

3. Սամուէլ Սիււուացի 1190ին, նոյնը կը պատմէ այսպէս. «Յորժամ յախշտակեցաւ յիսմայելացոցն մայրաքաղաքն Անի եւ տարազրեցան թագաւորքն մեր ի գաւառս եւ յիշխանութիւնս արքայիցն Յունաց: Այր ոմն յիշխանացն Հայոց Ապրղարիպ անուն, որ էր ի տանէն Վասպուրահանի, իրբեւ զմտերիմ եւ զխոհեմ եւ զարի ի գործ պատերազմի, առաքեցաւ յինքնակալէն Ալեքսէ ի գաւառս Կիլիկիացոց՝ իշխել մայրաքաղաքին Տարսոնի եւ Մամիստրիոյ: Որ եկեալ տիրէր սոցա հայրենի կարգօք եւ օրինօք եւ մնայր ի հաւատարմութեանն Յունաց...: Սա եղիտ ի ստորոտ լերինն Տաւրոսի եւ ի գլուխ քաղաքիս Տարսոնի երկու անմատոց զդեկտեմբ, միոյն անուն Լամբրոն եւ միւսունն Պապերոն. որք եւ ունէին շուրջ զինքեամբ զեօզս եւ սուսնս: ԶՊապերոնն իւր սեփականեաց գանձուց շահմարան եւ շինեալ եկեղեցի մեծ <ի Միճոյ վանս> զամբարան սահմանեաց իւր եւ իւրոցն: Եւ զԼամբրոնն ետ ի մտերիմ եւ ի սիրեցեալ իշխանն, որ եկեալ էր ընդ իւր յաշխարհէն Հայոց՝ անուն Աւշին եւ աւանդեաց ի նա զՄասն (տպ. գմանն) մեծի եւ զլիւսուորի առաքելոյն Պետրոսի... եւ իւր սեփական ունել զբերդս եւ զգաւառս: Որ եկեալ ազգատոհմաւ իւրով եւ գտեալ զանաթիկս ամայացեալ՝ շինէր ըստ կարի...: Իսկ Ապրղարիպ վախճանեալ՝ եղաւ ի Պապերոնն. եւ տիրեաց Տարսոնի մի յիշխանաց իւրոց՝ փեսայ Աւշին: Յորոյ աւուրսն յարձակեցաւ ազգն Իսմայելացոց ի վերայ գաւառիս Կիլիկիոյ ի Շ<ՈՒՔ> թուականին Հայոց եւ զամենայն զաշտային գաւառան անբեաց. հաս եւ զՏարսոն եւ սրով ճարակեաց զբրիտոնեացսն: Իսկ Աւշինն մնացեալ յանմատաշիլի ամուրս անփորձ եւ մտերմա-

ցեալ Յունաց արքային՝ աւնոյր ի նմանէ աւնուն պատուոց եւ սուրս գանձուց առատապէս: Յետ սորա վախճանին տիրեաց որդի իւր Հեթում հայրենի աթոռոյս եւ պատուեցաւ ի Յունաց արքայէն Ալեքսէ՝ սերաստոս անուամբ» (Յովսէփեան, անդ, էջ 541—543):

4. Ապրղարիպի մասին կը գրէ Մ. Ուուհայեցի յամն ՇԻԸ (1079/80). «Յայսմ ժամանակիս Գագիկ արքայ Հայոց... էջ ի Տարսոն քաղաքն առ Ապրղարիպն իշխանն Հայոց, որդի Հասանայ, որդւոյ Սաշկայ Սիւն առն քաջի՝ ի Վասպուրահան գաւառէ: Սա գնացեալ առ Ապրղարիպն սիրոյ ազազաւ, որ վասն խնամութեան կոչեցեալ էր զԳագիկ՝ Ապրղարիպոյ եւ յաղագս պատճառի ինչ ոչ եղև զործ խնամութեան» (էջ 29. հմմտ. նաև Վարդան, 106): Ապրղարիպ կ'ուղէր սալ իւր դուստրը Գագիկի Գաւթի որդւոյն:

Այս վկայութիւնները ունին հակասական կէտեր: Թ. 1 Օշինի գաղթը կը նշանակէ 1073ին: Թ. 2 Ապրղարիպի հանդիպումը կայսեր կը զնէ Միքայէլ է. (1076—1078) օրով, իսկ Թ. 3 Ալեքսի (1081—1118) օրով. ըստ Մ. Ուուհայեցոյ ան Պապերոնի տէր էր 1078/9ին:

Կայսրը կը շնորհէ Ապրղարիպի «գիշխանութիւնն աշխարհին Կիլիկիացոց», այսինքն Տարսոնի եւ Մամիստրայի (Մոպսուեստիա, Մախ): Միքայէլ Ասորի՝ խօսելով 1072—1086 տարիներու դէպքերու վրայ, կը գրէ թէ Փիլարետոս (Philaretos), որ նուաճումներ կատարած էր Մարաշ, Ուուհա, Քեսուն եւ Անտիօք, Կ. Պոլիս գնաց, պատուեցաւ Կայսեր կողմէ սերաստոս տիտղոսով եւ կարգուեցաւ իշխան Տարսոնի եւ Մոպսուեստայի: Յոյն հեղինակներ կը յիշեն Փիլարետոսի անունը 1078ին², առանց յիշելու այս սցենարութիւնն եւ Տարսոնի իշխան կարգուիլը: Ասորի պատրիարքը կ'երեւայ թէ Ապրղարիպը նոյնացուցած է Փիլարետոսի հետ, երկուքն ալ հայագրի:

Ապրղարիպ եւ Օշին Կայսեր ծառայութեան մէջ մտան հաւանօրէն 1073ին: Ուղարկուեցան Տարսոն Միքայէլ է. Կայսեր հրամանով 1076ին, Օշին եւթակայ Ապրղարիպի:

¹ Michel le Syrien. Chronique, III, 173 (հայ. թարգմ., Երուսաղէմ 1871, էջ 399. «Լուան Յոյնք եւ տուին Փիլարետոսին պարգևս եւ կոչեցին Սեւաստոս»):
² Lebeau, Histoire de Bas-Empire, XV, 71—72:

Վերջինս վերապահեց իրեն Պապեոսը. իսկ Օշինի յանձնեց Լամբրոնը: Ապրիլարիպ ունէր դուստր մը միայն, որ կը փափագէր հարսնացնել Գաղիկ Բ.ի Դաւիթ որդւոյն (1078/9). որ չյաջողեցաւ: Ան վախճանեցաւ հաւանորէն 1080ին, յանձնելով իշխանութիւնը իր իշխաններէն մէկուն, որ փեսայացած էր Օշինի: Այս իշխանին անունը լրած է պատմութիւնը: Հ. Մ. Չամչեան, որ անխոհեմութիւնն ունեցած է պատմական անանունն դէմքերուն ինքնաստեղծ անուններ բաշխել, այս անգամ այդ անունունը յորջորջած է «Սահակ»³:

Աննա Կոմնենեան, դուստրը Ալեքս Կայսեր, կը պատմէ թէ 1081ին, երբ Ալեքս Կայսր զօրակոչ ըրած էր ընդդէմ Robert Guiscardի որ կ'ուզէր Նորմանդիան (Իտալիոյ հարաւը) խլել Բիւզանդացիներէն, մասնակցեցաւ զօրակոչին նաև Օշին իր քաջերով:

«Երբ ինքնակալը, հայրս, կուտի մէջ էր Ռորերտի հետ, ինչպէս յիշած եմ, պատերազմի ընթացքին, կուտի մը միջոցին, կեղտ մը, որ բարձր էր միւսներէն գլխով եւ թիկունքով, պատրաստեց նիզակը, առիթից երթիվարը, խոյացաւ ինչպէս կայծակ Ասպետի վրայ: Սա թուրը ձեռք առած էր, երբ ստացաւ Կեղտին ահաւոր հարուածը եւ վիրասորուեցաւ ծանրապէս. նիզակը քերելով թոքը մխրձուած էր երթիվարին կոնակը: Բայց ան ստանց վարանելու այս վէրքէն եւ ստանց վար ինչապա թամբէն, զետեղուեցաւ թամբին վրայ աւելի ամուր, իջեցուց թուրը բարբարոսին սաղաւարտին վրայ եւ ճեղքեց երկուքի գլուխն ալ, սաղաւարտն ալ: Երկուքն ալ տապալեցան երթիվարներէն. Կեղտը մեռած էր, Ասպետը կը շնչէր տակաւին: Իր սպասուորները վերցուցին զինքը արդէն արիւնքամ եւ մեծ զգուշութեամբ բերին ինքնակալին. ցուցուցին անոր նիզակն եւ վէրքը. եւ պատմեցին Կեղտին մահը» (XII, 2, 7): Հմմտ. Չամչեան, Գ. 10):

Օշին կը բուժուի: «Կայսրը յիշեց, կ'ըսէ Աննա Կոմնենեան, Ասպետին քաջութիւնն եւ յանդուգն գործը. նկատի առաւ նաև անոր ծնունդն եւ տոհմին ազնուականութիւնը, եւ ուղարկեց զանիկա (1085ին) իրբու առաջնակարգ զօրավար, Կիլիկիա, ընդդէմ Տանգրետի, ստրատապեղարք տիտղոսով» (անդ):

³ Պատմ. Հայոց, Բ., 1005. Գ. 10. սուկէ Ստան, 71. Անուան, Անձնանուններ, Դ., 363, 100:

Այլուր կը գրէ. «Սա Արէսի շատ քաջ եւ շատ արթուն զինակիրն էր» (ԺԲ. 2, 3). «Սա գլուխն էր Արշակունեաց տոհմին, ծնած թագաւորական արիւնէ» (ԺԲ. 2, 6): Եւ դարձեալ. «Ինքնակալը կանչեց Խորին Ասորիքի գլուխները, այս ինքն Կանտակուզէնը եւ Մոնաստրասը. առաջինը կը պաշտպանէր Լաւողիկեան եւ երկրորդը՝ Տարսոնը: Լաւողիկիա ուղարկեց Պեճէասը, մինչ Տարսոնն, ինչպէս նաև բոլոր քաղաքներն եւ գաւառները, որոնք Մոնաստրասի իշխանութեան տակ էին, յանձնեց Ասպետին: Սա կ'իջնար Հայաստանի ազնուական գերդաստանէ. ան համբաւուած էր որպէս քաջ. աճնուրեք տարածուած էր անոր հռչակը այս ժամանակ» (ԺԲ. 2, 1):

Ապրիլարիպ վախճանած էր հաւանորէն 1080էն ոչ շատ վերջը եւ զինուորական իշխանութիւնը յանձնուած Մոնաստրասի որուն յաջորդն եղաւ Օշին (Ասպետ) 1085ին:

Սամ. Անեցի կը գրէր թէ Օշին «էառ ի Տաճկաց զաղանաւոր բերդն Լամբրոն»: Բայց Թ. 2—3 կը վկայեն թէ երբ մտաւ Օշին Լամբրոն, բերդը ամայի էր: Իսմայելացուց արշաւանքը, զոր կը յիշեն, հաւանորէն տեղի ունեցած է 1093ին. որուն մասին կը գրէ Մ. Ուոհայեցի յամն ՇՍԲ. «Դիւուչն... դնաց ի Տրապուլիս եւ հաւանեցոյց զնա եւ զամենայն քաղաքն ծովեզերաց եւ կացեալ յայնմ արխարհին զամիսս վեց» (էջ 246): 1097ին, երբ Տանկրետ Տարսոն հասաւ, գտաւ հոն Իսմայելացի պահակներ: Օշին յաջողած էր պաշտպանել Լամբրոնի գաւառը: Ուստի Թ. 3ի տեղիքը. «Ի Շ (1051) թուականին Հայոց» Իսմայելացիք յարձակեցան Տարսոնի վրայ, պէտք է լրացնել ՇՍԲ (1093), որուն համար Օշին վարձատրուած է Կայսեր կողմէ. «ստնոյր ի նմանէ անուն պատուոյ եւ տուրժ գանձուց առատապէս»:

Աննա Կոմնենեան կը պատմէ թէ Տանկրետ գրած ըլլայ սպանական թուղթեր Ասպետ Օշինի (ԺԲ. 2, 2): Մենք գիտենք, որ 1097ին երբ սկսաւ առաջին Խաչակրութիւնը, կնքուած էր Բողուինի եւ Կայսեր մէջ դաշնագրութիւն, որ Խաչակիրները իրենց գրաւած վայրերը Կայսեր պիտի վերադարձնէին եւ Կայսրը պիտի օգնէր իրենց պարէններով: Այս պատճառաւ ալ երբ սոփի մատնուած էին ցամաքով եկող Խաչակիրները, հայ իշխանները ընդ առաջ եկան անոնց, ինչպէս կը գրէ

Մ. Ուոհայեցի եւ կը վկայեն արեւմտեան պատմագիրները: Ուոհայեցուց վկայութիւնն է. Հայ իշխանքն «որ կային բնակեալ ի Տաւրոս լեան, Կոստանդին որդին Ռուբինայ, եւ երկրորդ իշխանն Բագունի եւ երրորդ իշխանն Օշինն, սոքա զամենայն կարիս կերակրոյ առաքէին առ զօրապետն Փոանդաց» (էջ 259):

Սամուէլ Անեցի Օշինի հայրենիքը ցոյց կու տար «Մայրեաց ջուրք հանդէպ Գանձակայ»: Գանձակ քաղաքը կը գտնուէր Աղուանից Ուտի նահանգին Արշակաշէն (հին Շահաշէն) գաւառին մէջ (Մ. Դասխուրանցի, Պատմ. Աղուանից, Բ. 32, Գ. 21 «Գանձակ յԱրշակաշէն գաւառի»: Հմմտ. Հիւրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անուններ, էջ 229, 233):

Աննա Կոմնենեան գիտէ, թէ Ասպետ Օշին ազնուական տոհմէ է, թագաւորական արիւնէ, գլուխ Արշակունի տան: Անուշտ այսպէս ներկայացուած էր Օշին Ալեքս Կայսեր: Կը նպաստէր առ այս «Արշակաշէն» գաւառին անունն եւ Աղուանից աւանդութիւնը, թէ իշխանագրուն տուներէն օմանք «երանշահիկ» են, Արշակունի արիւնէն, Վաչական թագաւորի սերունդէն: Կոմնենուհին կ'անուանէ Օշինը Ասպետ (Aspietes), անուշտ խորշելով իրեն համար բարբարիկ Աշին անունէն, որ փոխառութիւն է Afshin միջին պարսկական անունն (Հմմտ. Justi, Iranisches Namenbuch, 252—253): Փոանկ հեղինակ մը, Raoul de Caen կը յիշէ Ուրսինոս (Ursinus) հայը, որ հրաւիրած է Տանկրետը երթալ գրաւել Մամիսարան (Մսիսը), որ թուրքերուն ձեռքն էր. Chalandon, Les Commenes, II, 105, կը նոյնացնէ զինքը Օշինի հետ (Grousset. Hist. des Croisades, I. 47):

Հ. Մ. Չամչեան Օշինի մահը կը զետեղէ 1110 տարւոյն մէջ (Գ. 88). զոր պահած են նորագոյն պատմագիրք: Օշինէն կը յիշուին որդի մը միայն՝ Հեթում եւ դուստր մը, որ եղաւ կին Պապեոսի իշխանին:

Օշինի եղբոր Հայկամի մասին կը պակսի անդրազոյն տեղեկութիւն:

2. Հեթում Ա. որդի Օշնի Ա.: Յունական պահակագործը Միջագետքի եւ Կիլիկիոյ մէջ տկար էր: 1098ին երբ Խաչակիր բանակները նուաճեցին Երուսաղէմը, ազատ զօրագունները հետամուտ եղան Կիլիկիոյ եւ Միջագետքի մէջ քաղաքներ գրաւել. անոնք

հասան մինչեւ Տարսոն: Կիլիկիոյ մէջ վաղ արդէն ջանքեր կը տանէին Ռուբինեանք բերդեր գրաւելու եւ անկախ իշխանութիւն հաստատելու, յաջող եւ անյաջող բաղխումներով կայսերական զօրամասերու հետ: Սամուէլ Սկեւոացի կը գրէ, թէ «յես ժամանակաց անձուկ բազում նեղութիւն կրեաց ի նոցանէ սերաստոսն Հեթում վասն հայրենի բերդիս. եւ զերծեալ յամենայնէ օգնութեամբն Աստուծոյ եւ սուրբ ստաբիլոյն Պետրոսի. փարթամացաւ եւ մեծացաւ օգնութեամբ թագաւորին Յունաց Յոհաննու (1118—1143): Եւ զի ունէր որդիս վայելուչս եւ դասերս, որք կատարեցան հասակաւ առաջի իւր. ամուսնացուց զոմանս ի նոցանէ: Եւ զաւագ որդին, որոյ անունն Օշին, եթող ընդ իւր մնալ առանց ամուսնութեան. իսկ Մմրատոյ որ յես նորա՝ եւս զՊապեոսն. եւ միոյ ի դասերացն փեսայացոյց զեղբայր կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորի [Մաղխարոսի] զՎասիլ, որք էին թոռունք Գրիգորոյ Մագիստրոսի Բջնեցոյ» (էջ 225—226):

Հեթում վախճանած ըլլալու է 1143էն ոչ շատ վերջը: Իր զաւակներէն մեկի ծանօթ են Օշինի եւ Մմրատի անունները. թէ Հեթումի դուստրները քանի՞ էին եւ որո՞նց հետ ամուսնացան, չգիտենք. Պատմութիւնը կը յիշէ միայն անոնցմէ մէկը, որ ամուսնացաւ Ապիլատի որդւոյն Վասիլի հետ. որմէ ծնաւ Գրիգոր Դ. Տղայ կաթողիկոս:

Իր անունով կոչուեցաւ այնուհետեւ Օշինեան տոհմը «Հեթումեանք»:

Հեթումեանք երկու ճիւղի բաժնուեցան. Հեթումեանք Լամբրոնի եւ Հեթումեանք Պապեոսի: Որովհետեւ սակաւ են մեր տեղեկութիւնները Պապեոսեանց մասին, պատշաճ կը համարեմ խօսիլ նախ ստոնց մասին: Այս ճիւղէն ընծուեցան Կոստանդեանք, որդիք Կոստանդին Մոզոն թագաւորահօր. որոնք յանձին Հեթում Ա. թագաւորի պատուաստուեցան Ռուբինեան արքայական տան հետ. եւ կը պատկանին արքունական տան ճիւղագրութեան: Այս տեղ պիտի յիշուին անոնք միայն իրբու որդիք Կոստանդինի:

Հեթումեանք Ի ՊԱՊԵՈՍՆ
Սմբատ որդի Հեթում Ա. Լամբրոնի տիրոջ († 1151): Սամուէլ Սկեւոացի կը գրէ, թէ Հեթում Ա. Լամբրոնի եւ Պապեոսի

տէրը իր կրօնը որդւոյն «Մճրատայ... ևս զՊապեոսն» (էջ 226): 1151ին թորոս գրաւեց Յոյներէն Մսիսը: Դուքան Անդրանիկոս 12-000ով, որոնց մէջ կը գտնուէին նաև Պապեոսնի և Լամբրոնի տէրերը, կը հասնի քաղաքին գրան առաջ: Թորոս գաղանթէն ճեղք մը բանալով քաղաքի պարսպին մէկ կողմը՝ կը յարձակի Յունական բանակի թիկունքէն, զիշերախաւն: «Մեռան ի կուռն առաջի գրան քաղաքին պարոն Մճրատ, տէր Պապատոնին, պարոն Վասիլ տէր Բարձրբերդոյ և պարոն Տիրին և պարոն Տիրան, որ էին ի կողմն Յունաց թագաւորին»: Իսկ Օշին, Մճրատի եղբայրը, կը մնայ ողջանգամ թորոսին ձեռքը զերի (Մճրատ, էջ 95-96):

Մճրատ թողուց երկու մանչ և մէկ աղջիկ՝ 1. Բախուրան. 2. Վասակ. 3. Ռիթա:

Ռիթա հարսնացաւ թորոս Բ. ի Ստեփանէ կորոր: Այս ամուսնութենէն ծնան Ռուբէն Բ. և Լեւոն Ա. թագաւոր:

Բախուրան, իր հօր վախճանէն ևտքը տէր եղաւ Պապեոսնի: Կնուեցան առաւ Ապիրատի Զորավար որդւոյն (Ն. Ծնորհարար կորորորդւոյն) զուտը թագուռի, քոյրն Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսին և մօրաքոյրն Ն. Լամբրոնացոյ: Լեւոն Ա. ի օժման հանդէսին (1198) ներկայ էր «Իշխանն Պապեոսնին՝ Բակուրան» (Սխ. 471):

Վասակ, որ տէրն էր «բերդին Ակուսոյ և Լամոսոյ և կողմանց նոցա»: Վասակի որդիներն են Կոստանդին և Մճրատ:

Կոստանդին, կոչուած Մոզոն, կարգուեցաւ Ռուբինեան իշխանութեան սպարապետ, ապա՝ սոյլ և թագաւորահայր († 1263): Կին առաւ Լամբրոնի տէր Հեթում Բ. ի զուտըրը Տամ Աւիծ (Տամալիծի):

Այս ամուսնութենէն ունեցաւ 1. Հեթում (Ա. թագ.), 2. Բարսեղ (եպ. Դրագարկի), 3. Մճրատ Գունգուտապլ, 4. Օշին տէրն Կոսիկոսի: Աւիծի մահէն ևտքը կին առաւ Պրաթրէշ (Սխուան, 76):

Մճրատ, տէրն Սարվանդիբարի. ունեցաւ որդի մը ձօֆրի:

ձօֆրի, տէրն Սարվանդիբարին. առաջին ամուսինն էր Աւիծ. և երկրորդը Կեռան, զուտըրը Լամբրոնի տիրոջ Կոստանդինի: Իր մասին տես վարը Կոստանդին Լամբրոնացի:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Հեթում Ա. տէր Լամբրոնի. «ունէր որդիս վայելուչս և գասերս, որք կատարեցան հասակաւ առաջի իւր...: Մճրատայ... ևս զՊապեոսն. և միայ ի գասերացն փսսայացոյց զեղբայր կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորի (Փոքր Վկայասիրի) զՎասիլ» (Սամ. Սկեւոացի, էջ 225-226):

2. Մահն Մճրատայ առաջի գրան Մսիսի (Մճրատ, էջ 95-96. տես վերը):

3. Ստեփանէ կը սպանուի 1164ին. ան էր եղբայր թորոսի և Մլէհի: «Իսկ կինն Ստեփանէի էր զուտը պարոն Մճրատայ Պապատոնի տիրոջն և քոյր պարոն Բակուրանայ, որ տիրեաց — յետ սպանման պարոն Մճրատայ հօրն իւրոյ առաջի Մսիսոյ գրանն — Պապատոնին. որ էա զողայքն իւր և զնայ առ իւր եղբայրն պարոն Բակուրան. և անդ սնուցանէր զողայքն իւր: Եւ էր նա կին իմաստուն և անուն նորա ընթիթա: Էր և պարոն Վասակ, եղբայր Բակուրանայ, տէր բերդին Ակուսոյ և Լամոսոյ և կողմանց նոցա. և պարոն Բակուրան, տէր Պապատոնին, էր այր բարի և առատ և սիրելի Աստուծոյ և մարդոյ» (Մճրատ, էջ 99-100): Հմմտ. նաև Պատմ. Ռուբ. (Սամ. Անեցի, 208 և 218. Սամ. 138):

4. Մլէհ կը սպանուի 1175ին. «և առաքեն ի Պապատոնն և բերեն գաւաղ որդին Ստեփանէի զՌուբէն զնել յաթոս, զոր անգանդաղ առաքեաց թուին իւր պարոն Բակուրան» (Մճրատ, 102):

5. Իրը 1205ին «Լուսի (թագաւոր Լեւոն) վասն Անտաբացի թագուհւոյն, զոր ունէր թագաւորն՝ բանս բամբասանաց... զթագուհին իւր ձեռօքն ձեռեց խիստ. հաղի կարաց որդի թուոյն իւրոյ Վասակայ՝ Կոստանդին (Մոզոն) պրծուցանել զնա ի ձեռացն կիսամահ. զոր յարկեց ի գրնտան ի բերդն Վահկայն: Եւ ունէր ի նմանէ զուտըր մի տղայ Ռիթա անուն, զոր սնուցանէր մայր թագաւորին տիկնաց տիկինն [զ]Ռիթայն. որոյ յիշատակ նորա օրհնութեամբ» (Մճրատ, 116):

6. «Եւ եղև սոյլ Կոստանդին զունգուստապլն, որ էր քեռորդի թագաւորին Լեւոնի և տէր Բարձրբերդոյ և Պապեոսնին» (Պատմ. Ռուբ. 209):

7. «Եւ զայս ձեռամբ իմով գրեցի Ձի յիշատակ ինձ եղիցի... Մճրատայ զունգուստապլի, Հօր իմոյ Կոստանդինի և մօր իմոյ Տամալիծի»:

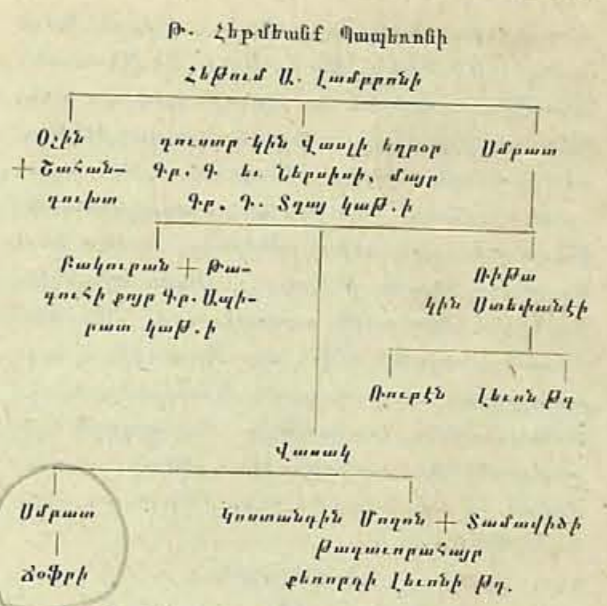
Յիշատակարան Մճրատ Գունգուտարի (Սխուան, 72):

8. Աւետարան մը կ'օրինակուի 1225ին ի Տարսն «ի յիշխանութեանս աստուածատէր և բարեպաշտ իշխանաց իշխանին մերոյ և սպարապետիս Հայոց Կոստանդեայ քեռորդոյ թագաւորին Հայոց» (Յովսէփեան, 843):

9. Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոս կը յիշատակագրէ 1194ին, ներսէս Ծնորհալիէն իրեն ընծայուած Աւետարանին մէջ. «Յիշեցէք ի Քրիստոս և գրարեպաշտ իշխանն, զմեծ սեւաստիաւան զԲակուրանն, զորդի Մճրատայ որդւոյ Հեթմոյ սեւաստաւոր տեան Լամբրոնին և Պապեոսնին, որում զԱւետարանս շնորհեցի. ընդ նմին և զքրիստոստէր ամուսինն իւր զԹագուհի զըստ մարմնոյ քոյր իմ, որոց ողորմեցի տէր Յիսուս Քրիստոս առաւ և ի հանդերձելուսն, ի թւ. ՈՅԳ» (Յովսէփեան, 583):

9. ձօֆրի: Պատմ. Կիլիկիոյ (Սամ. էջ 210-211). Լեւոն Ա. թագաւորի զուտըրը Զապէլ կը ստակուի Անտիոքի կոյր բրինձի որդւոյն Ֆիլիպի հետ. Ֆիլիպ կ'օժուի թագաւոր: Իսկ նա չար խորհուրդը կ'ունենայ «զեկեղեցիսն Հայոց և զիշխանան գամենեպի» ջնջել և անոնց տեղ Ֆուսկեղը դնել: «Զոր լուսայ ոչ կարացին տանել սյնալիս ամպարչտութեան. սյլ յաւուր միում մինչ կոյին ի թիւն բերդ, ձօֆրի տէրն Սարվանդիփարին և սրօքսիմոսն Տրդատ կայան զնա և անտի տարեալ եղին ի բանտի յանառիկն Բարձրբերդ և անդ վախճանեցաւ»:

Միքայէլ Ասորւոյ ժամանակագրութեան շարունակողն կը պատմէ այս զէպքը. «Ի թուին Հայոց ՈՂԳ. (1224) Փիլիպ թագաւորն թագաւորի հօր իւրոյ (Պեմուսեայ) կամեցաւ բարձրել զերկուս մեծամեծ իշխանան՝ զպարոն Կոստանդին, որ էր թագաւորահայրն, և զպարոն Կոստանդին Լամբրոնին տէրն, զոր իմացեալ յառաջեաց պարոն Կոստանդին (թագաւորահայրն), և բարձրեաց զնա ի թիւն Համանոյ, և տարաւ ի Բարձրբերդ և անդ վախճանեցաւ... (էջ 518):

Յովսէփեան Զ. Մեծարարոյ կաթողիկոս, որդի Կոստանդեայ որդւոյ Օշինի:

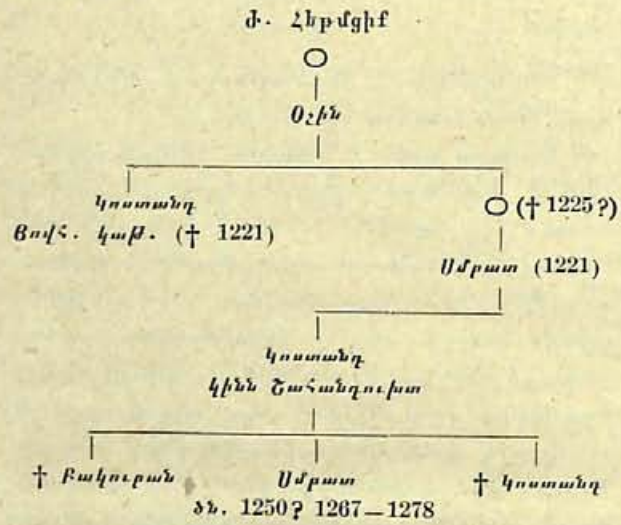
Գրիգոր գրիչ ի Սկեւոա 1215ին օրինակած է Աւետարան մը ի հայրապետութեան տեան Յոհաննիսի որդւոյ Կոստանդեայ» (Յովսէփեան, Յիշատակարանք, 783): Մճրատ պատմիչ այս Կոստանդինը «որդի Օշինի» գրիչ. կը գրէ. «էր սա (Յովսէփեան) ազգաւ Հեթմոյ, որդի Կոստանդեայ որդւոյ Օշինի» (էջ 115): Բայց Օշին Բ. այս անուն որդի չէ ունեցած, եթէ իր որդիներէն մին, սյսպէս Ապիրատ, երկանուն չէ եղած: Հ. Ղ. Ալիշան, Սխուան, 505, այս Կոստանդինը կը համարի հօրեղբայր Հեթմոյ-Հեղիի և ներսէս Լամբրոնացոյ, ուստի եղբայր Բ. Օշինի և որդի Ա. Հեթումի: Այլուստ ծանօթ չէ այս Կոստանդինը:

1193ին գրուած Աւետարանի մը մէջ կը կարդանք յիշատակագրութեան. «Եւ Մճրատ... որ ինդրեցի գուրըր Աւետարանս ի հօրեղբորէ իմմէ և ի հօգեւոր տեանէն տէր Ռհանիսէ Հայոց կաթողիկոսէ և նա շնորհեալ գաւ ինձ ի վայելուսն... և ի յիշատակ հողոյ իմոյ և ծնողաց և եղբոր... ՈՂ» (1221: Յովսէփեան, անդ, էջ 817-818): Մճրատ չէ յիշած հօրը անունը:

Յովսէփեան կաթողիկոս վախճանեցաւ 1221ին:

Յովսէփեան արքայեղբայր 1278ին Աւետարան մը կը գրէ. «Ի վայելուսն աստուածատէր իշխանին պարոն Մճրատայ, որդւոյ հանդուցեալ և բարեպաշտ իշխանին պարոն Կոստանդինի և հանդուցեալ մօրն իւրոյ տիկին Շահանդուխտին և հանդուցեալ եղ-

բարցն պարոն Բակուրան եւ պարոն Կոստանդ» (Միւնխէն, Թ. 1, Յուլ. 8. Սիսուան, 293—294): Ալիւան կը ծանօթագրէ առ այս. «Յաւագ իշխանաց եւ ի սոյն իսկ զարմէ թագաւորահօրն (Կոստ. Մողոնի) էին սոքա, որպէս վկայէ Պատմիչն թագաւորական, թէպէտ եւ յոյն ասիցէ զՍմբատ, որպէս կոչէ եւ զայլս ոմանս ի Հայոց, վասն ծխի ինչ կրօնիցն: Տակաւն «սոցայ գոլով (Սմբատ) հասակաւ» յամի 1263, ըստ Պատմիչին մերոյ, առաքեցաւ սա ի մարտին Մանիօնի ընդդէմ Սարամանին, եւ գովեցաւ եւ պարգեւելով յարքայէն եւ յարքայհօրէն՝ առաքեցաւ առ մայրն եւ առ եղբարս իւր» (Սիսուան, 146, ծան. 5):

ԼԱՄԲՐՈՆԻ ՀԵԹՄՈՍԻՔ

3. Օշին Բ. որդի Հեթմոս Ա.ի: ԺԲ. դարու երկրորդ քառորդին զօրացած էր Կիլիկիոյ մէջ Թորոս իշխան: Սա «տիրեաց վահային եւ անտի զօրացեալ էառ զբազում գաւառս»: Մանուէլ Կայսր (1143—1180) զիջեց իրեն ինչ ինչ բերդեր, պայմանաւ որ մնայ կայսերական ծառայութեան մէջ: Երբ հեռացաւ Կայսրը Կիլիկիայէն, Թորոս շարունակեց իր նուաճումները: Ան Մսիս քաղաքին մէջ էր, երբ Անդրոնիկոս գուքս «ժողովեաց զգօրս Յունացն. եւ կոչեաց ընդ իւր գոչն Լամբունին (զՀեթմոս) եւ գնաթանիւնսն, որք էին տէրք Ասկուսոյ եւ այնմ լեռնակողմանցն... եւ եկին ի վերայ Թորոսի ի Մսիս»: Բայց Թորոս զաղանորէն ճեղք մը բանալով քաղաքի պարիսպէն՝ կը յարձակի թշնամուցն վրայ թիկունքէն եւ կը կոտորէ. կը սպանուի Օշինի եղբայրը եւ Պապեոսի տէրը Սմբատ. «եւ կարաւ (Թորոս) զՕշին տէրն Լամբունին»: Օշին ազատութեան հա-

մար 40.000 ոսկի փրկանք առաջարկեց: Առաջին 20.000ը վճարեց անմիջապէս. եւ միւս կէսին համար պատանդ դրաւ իւր մէկ կամ երկու տարեկան որդին Հեթմոս, որ տակաւին մկրտուած ալ չէր. մկրտուեցաւ Թորոսի կնքահայրութեամբ: Այս կը պատահի 1151/2ին:

Հեթմոս անաւ Թորոսին քով եւ սիրուեցաւ անկէ իր կայտառ կերպարանքին եւ զգոնութեան համար, նոյն իսկ հաճեցաւ իր դուստրը անոր հարսնութեան տալ, օժիտին հաշուելով այն 20.000 ոսկին, զոր պիտի վճարէր հայրը. եւ ուղարկեց հօրը: «Եւ էառ բազում գանձ ի նմանէ եւ ապա ազատեաց զնա. յեա որոյ փեսայացուց զորդի նորա զՀեթմոս ի դուստր իւր Ռիթա» (Պատմ. Ռուբինեանց, 207. Սմբատ, 96):

Թորոսին նպատակն էր բարեկամացնել իրեն Լամբրոնացիները եւ հեռացնել Կայսեր հնազանդութենէն: Անհրաժեշտ էր այս իրեն համար, կարենալ տէր ըլլալու լեռնային Կիլիկիայի: Անառիկ Լամբրոնը Կայսեր ազդեցութեան տակ կը խափանէր իր անդրադայն նուաճումները: Լամբրոնացիք սակայն տրամադիր չէին խզել իրենց յարաբերութիւնները Կայսերական իշխանութեան հետ եւ ենթարկուիլ Ռուբինեանց ազդեցութեան տակ: Բխականացիք, որոնք կ'ընդդիմանային Ռուբինեան իշխաններու անկախութեան ձգտումներուն, կը ծառայեցնէին իրենց քաղաքականութեան նաեւ այլազգիները եւ անոնց հետ Լամբրոնացիները: Այսպիսի դէպք մը կը յիշէ Կիլիկիոյ Պատմիչն (Սիսուան, 81) եւ Սմբատ (113). թէ Օշին Բ. ընդդէմ Թորոսի «երբեմն առաջնորդ եղեալ Թուրքին՝ եւ երբ ի վերայ Ատանայ, էառ զնա եւ բազում կոտորածս արար ի նա. որ եւ ասէին թէ հինգ հարիւր կոյս աղջիկ տարան, թող զայլ անթիւն»: Այս պատճառաւ Թորոս սրամտած (1165) զնաց աւերելու Լամբրոնի սահմանները: Ներսէս Լամբրոնացի կը գրէ.

«Յաւուրան յայնստիկ յառնէր խոսովութիւն ի մէջ երկուց իշխանաց հայաստից այսպիսի օրինակաւ: Քանզի էին (Լամբրոնեանք) պատուով ի Յունաց արքայէն սերաստութեամբ, եւ էին ընդ ծառայութեամբ եւ հնազանդութեամբ նորա: Իշխանն, որոյ անուն թէնդորոս, տէր գոլով լեռնային կողմանց Փոխագացուց եւ բազում գաւառաց, եւ թէկն ամէր ընդդէմ թագաւորին Հոռոմոց պէսպէս պատճառաւ, մոռացեալ զերզմնա-

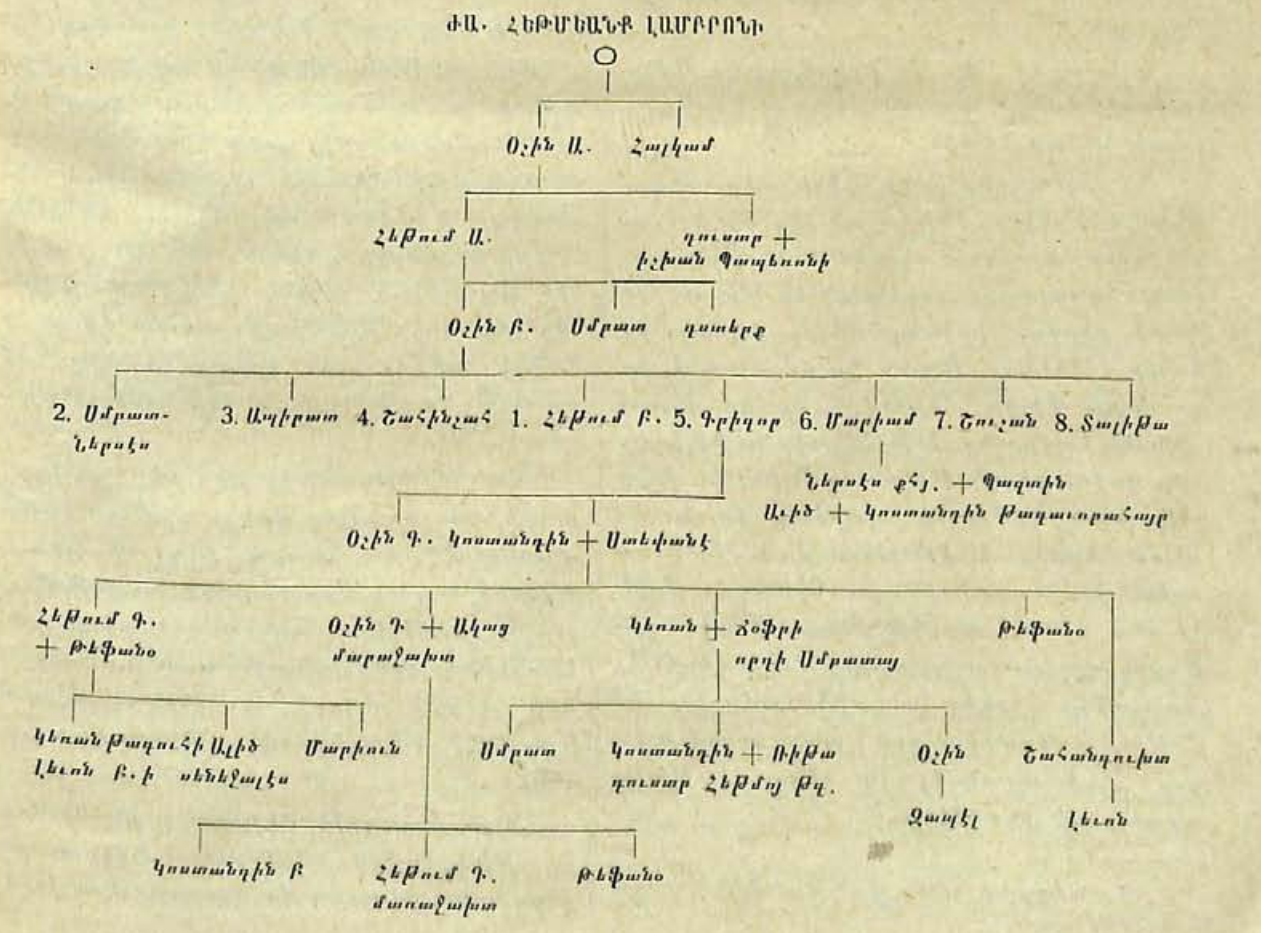
կուռ դաշինան՝ որ ի միջի եւ զհնազանդութիւն նորա: Իսկ բարեպաշտ իշխանն Օշին, որ եւ սա տէր գոլով լեռնային կողմանց Փոխագացուց եւ բազում գաւառաց որ ի գահ Կիլիկիոյ, ունելով զանառիկ զղեակն ի թիկունս Տաւրոս լեռինն վերադիտակ մայրաքաղաքին Տարսոնի հաւատարմապէս մնացեալ ի հնազանդութիւն արքային Հոռոմոց:

«Իսկ ամբարտաւան իշխանն Թէնդորոս ի խոսովութիւն շարժէր ընդ բարեպաշտ իշխանին Օշինն վասն անրիժ հաւատոցն հաւատարմութեան, զոր ունէր առ թագաւորն Հոռոմոց: Եւ վասն այսր պատճառի ոչ սակաւ խոսովութիւնք լինէր եւ հեղձուք արեան ի մէջ երկուց իշխանացն. մինչեւ հարկ լինել սրբազան կաթողիկոսին տեսան Գրիգորիսի շարժել զբանաւոր եւ զիմաստուն եղբայրն իւր զարքեպիսկոպոսն զտէր Ներսէս առաքել ի մէջ սոցա. որպէս զի խոհանախութեամբն իւրով հնարեացի համոզել զոսսա ի խաղաղութիւն: Որ եւ աշխատասիրարար ճանապարհորդեալ զայսր առ նոսա եւ զհաւատացեալ զործն արդեամբք կատարէր ի ձեռն իւրոյ միջնորդութեանն՝ անբակ սիրով կապակցելով զոսսա ընդ միմեանս:

«Եւ ինքն ի սէր հարազատ ընտանեացն զիմէր: Քանզի դուստր եղբոր սորա էր օրինաւոր ամուսին Օշինի սեւաստոսին. զոր եւ առեալ գերագոյն իշխանն զսրբասնեալ արքեպիսկոպոսն ի ճանապարհ անկեալ բերէր յիւրն սեպհական աւանն՝ ըստ արժանի պատուով մեծարեալ ի մէջ հարազատ ընտանեացն եւ կարեւոր բարեկամացն. օրհնեալ զնոսա եւ զղղեակն եւ զամենայն բնակիչս գաւառին. եւ ինքն դէմ եղեալ զնայր առ հարազատ եղբայրն իւր սրբազան կաթողիկոսն տէր Գրիգորիոս» (Ընդհանրական թուղթք Ս. Ներսիսի Շնորհաւոյ, Երուսաղէմ 1871, էջ 86):

Օշին իրեն կին առած էր մերձաւոր խնամութենէ Զօրավար իշխանի դուստրը Շահանդուխտ, Գրիգոր եւ Ներսէս կաթողիկոսներու եղբոր դուստրը, որմէ ունեցաւ 1. Հեթմոս, 2. Սմբատ-Ներսէս, 3. Ապիրատ, 4. Շահինշահ, 5. Գրիգոր, 6. Մարիամ, 7. Շուշան եւ 8. Տալիթա:

Օշին վախճանեցաւ հաւանօրէն 1167/8 տարւոյն, մայիս 17ին «յի աւուրբք ի ձերութեան հասակն՝ յաթոտ իւր եւ ի մէջ եղբարց եւ զաւկաց, օրհնութեամբ փոխեցաւ առ

Քրիստոս. եւ եցոյց անդրանիկ որդւոյն՝ Հեթմոյ՝ զակբուքիւն հայրենի աթոռոյն» (Սամ. Սկեւոացի, 227) եւ թաղուեցաւ Սկեւոացի եկեղեցւոյն մէջ, զոր կառուցած էր իր տօհմին զամբանարան:

Այն տեղ գտան իրենց հանգստարանն նաև տիկին Շահանդուխտ-Մարիամ (վախճանած 1195էն յառաջ), Մարիամ եւ Գրիգոր (վախճանած 1190էն յառաջ):

ԳԻՐԲ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ՆՆՁՆՅՅԵԼՈՅ

Յամսեան մայրս Ժէ հանգեաւ ի Քրիստոս մեծանուն սերաստաւուն Օշին հայր սեւաստաւսի Հեթմոյ, տեառն Ներսէսի, Ապիրատի, Շահինչահի եւ Գրիգորի եւ քուերց սոցին թագերի (ի լուս. Մարեմ թագուհի), Շուշան թագուհի եւ Տալիթայի:

Յամսեան ապրիլի ԻԶ. հանգեաւ ի Քրիստոս մայր սոցին Մարիամ կրօնաւոր ամենայն ստաքինութեամբ զարգարեալ⁵:

Յամսեան յունիս Բ. վախճանեցաւ ի Քրիստոս Մարեմ թագուհի քորք (քոյր) սոցա:

Յամսեան ապրիլի ԺԸ. փոխեցաւ ի Քրիստոս եղբայր սոցա Գրիգոր. որոյ սպորմեացի Քրիստոս:

Աւետարան, Թ. 27 Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, գրուած Սկեւոաց Պր. Ապիրատի համար 1195ին:

5. Հեթում Բ. որդի Օշինի, սերաստոս: Ծնած է 1150/1ին, վախճանած ընդ մէջ 1212—1218 տարիներուն: Տակաւին մանկական հասակին պատանդ ուղարկուած էր Թորոս իշխանի բերդը, փրկանաւորելու համար իր հայրը (1151/2): Թորոս կը հարմացնէ իր զուտորը Փիլիպոս Հեթումին եւ կը վերադարձնէ Լամբրոն: Հեթում չսիրեց Փիլիպոս. երբ վախճանեցան Թորոս եւ Օշին, եւ ինքը աէր եղաւ Լամբրոնի, զարձուց իր խօսեցեալն ճերանց. եւ կին առաւ Ա. Ա. որ ծնաւ իրեն. 1. Կոստանդին. 2. Օշին. 3. Աւիծ (Տամա Վիծի), որ կինն եղաւ Կոստանդին Մոզոն արքայազօրեւ պայլի: 1201ին Լեւոն Ա. խարկանօք զրաւեց անտառիկ Լամբրոնը եւ Հեթում բանասրկուեցաւ. ապա կրօնաւորեցաւ Հեղի անունով: Իր կենսագրութիւնը պիտի տամ առանձին:

⁵ Շահանդուխտ կրօնաւորած ժամանակ կոչուած է Մարիամ:

Սմբատ, որ կոչուեցաւ Ներսէս եւ եղաւ արքեպիսկոպոս Տարսնի:

Ապիրատ եւ Շահինչահ որդիք Օշինի, ինչպէս կը գրէ Ներսէս Լամբրոնացի, էին «յարտաքին գաւառս տիրողք» (Յովսէփեան, Յիշ. 631): «Մեծանուն իշխանն Ապիրատ» 1195ին օրինակել տուած է Կոստանդին գրչին Աւետարան մը (Նոր Ջուղայ, Ամենափրկիչ, 27): Շահինչահ ներկայ էր 1198ին Լեւոնի թագաւոր օծութեան հանգէսին. «Իշխանն Լամբրոնին Հեթում, Իշխանն Լուբայոյ Շահինչահն» (Սրտուան, 471): Լուբայ ամուր բերդը Տարսնի շրջակայքի մէջ էր (անդ. 114):

Գրիգոր որդի Օշինի Բ., կրասերն էր եղբայրներուն. եւ եղած է վաղամեռիկ, 1190էն յառաջ (Հայտարարում, 418): «Յամսեանն ապրիլի ԺԸ. փոխեցաւ ի Քրիստոս» եղբայր սոցա Գրիգոր, որում սպորմեացի Քրիստոս» (Գրիք յիշատակի ննջեցելոց):

Մարիամ գուտար Օշին Բ. ի: Սամուէլ Սկեւոացի կը գրէ 1190ին. «Յիշեցէք... գմեծանունն Օշին հանգերձ երէց գտտերուն Մարիամա եւ կրասեր որդեկանն Գրիգորի, զի հանգիցեն ի գոգն Աբրահամու» (Հայտարարում, 418): Վախճանած է 1190էն յառաջ, յունիս 2ին: Իր որդին է Ներսէս քահանայ:

Շուշան թագուհի ամուսնացած էր Սիմոն Պաղտին զուեղստարի հետ. որուն մասին կ'ը գրէ Սմբատ պատմիչ յամն 1188. «Սպանաւ ամենազովելի ձիաւորն սիր Պաղտին զուեղստարին ի բերդն Պոսականց, ուր գնացեալ էր, որ զողանայր զբերդն» (էջ 105): Կիլիկիոյ պատմիչն Կաւելցնէ. «Չկին երկուց ամսոց հաս զողութեամբ զՊոսականա՝ Լեւոն եւ Կապան զբերդաւազն զՏիլիլի ամիրա, որ սպանեալ էր զՊաղտին եւ սգի հարիւր» (Սրտուան, 331):

Շուշան թագուհի կը յիշուի 1212ին Լամբրոնի մօտ Յոհանայ վանքը գրուած ձեռագրի մը մէջ. ուր յիշել կը խնդրուի «գոտարողք սորա գհոգեւոր տիկնայք, զտիկին Շուշան թագուհի եւ զբարի շտաւեղն իւր զտիկին Աւիծ եւ զամենայն ազգատոհմ իւրեանց... նաև զբարի բողոք ըոյս իւրեան զպարոն Մասլինն» (Յովսէփեան, Յիշատակարանք, 759):

Նոյն ձեռագրին մէջ ուրիշ յիշատակագրութիւն մը կայ. «Ամսոաց յիշեցէք գոտարող սորա գմատող գաւրավարն Մասլին եւ

զփոխեցեալսն ի Քրիստոս զծնաւոյս նոցա (նորա՞) եւ զամենայն նախնիս» (անդ):

Ուրիշ ձեռ. Աւետարան մը 1221էն ի Տարսն գրուած է «աստուածասէր եւ ամենարարի տիկնոջ Աւիծի» համար: Կը խնդրուի յիշել՝ «զնախասացեալ տիկին Աւիծ եւ զբարի ծնաւոյն իւր զՇուշան թագուհի, զոր սահեցէ Քրիստոս խաղաղութեամբ... ի մխիթարութիւն սրբոց եւ այրեաց եւ առաւել կրօնաւորաց զասուց...: Ջրիստոսասէր եւ զբաջարին զհայր սորա՝ զՍիմոն Պաղտոյն՝ զզնացեալն առ Քրիստոս յիշեալք ի Տէր. ընդ նմին եւ զքոյր երանուհոյս՝ զտիկին Ակաց զփոխեալն առ Քրիստոս եւ զամենայն ազգատոհմն եւ զբարի շտաւեղն ի բարի արմատոյն՝ զքրիստոսատուր պատանին զՍիմոն Մանուէլ զզուեղստար Աստուծոյ քաղաքին Անտիոքայ, զբուերորդի աստուածասէր տիկնոջս յիշեալք» (Յովս. 813—814):

Այս տեղ կը պատկանի Փլորենտոյ Լաւրեանեան Մատենադարանի Թ. 20 ձեռագրին յիշատակարանը, որուն գրչն է Գէորգ:

«Յամի ՈԶԱ. (1232) թուականութեան Հայոց զրեցաւ այս իրիցաւրհնէից հրամանաւ եւ ծախիւք սրբազան եւ մեծագոյի արքեպիսկոպոսին տէր Յոհաննիսի, ի վայելումն անձին իւրոյ սրբասիրի եւ ի յիշատակ իւր եւ ծնաւոյց իւրոց ննջեցելոց, եւս առաւել բարեպաշտ հաւրն իւրոյ Սիմոն Պաղտոյնի, որ ի տիս մանկութեան իւր հանգեաւ ի Քրիստոս... եւ զքրիստոսասէր ծնաւոյն իւր զտիկին Թեւեհանու հանգերձ զստերը իւրով Տամ Ակացի յիշեալք ի Տէր: Եւ դարձեալ կրկին աղաչեմ յիշեալք եւ զաստուածասէր իշխանն զպարոն Վասիլ Մալիւանցին, որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի» (Յովսէփեան, Յիշատ. 899—900. առած եմ Հ. Գ. Գալմֆեարեանի անտիպ Յուցակէն):

Տալիթայի մասին անդրադոյն տեղեկութիւն չունինք:

Թէ Շուշան թագուհի եւ թէ Տալիթայ յիշանալէ ետքը հետեւելով իրենց մօրը Շահանդուխտի օրինակին քաշուած են Լամբրոն եւ կրօնաւորած իրենց եղբոր Ներսէսի ստաքնորդութեան տակ:

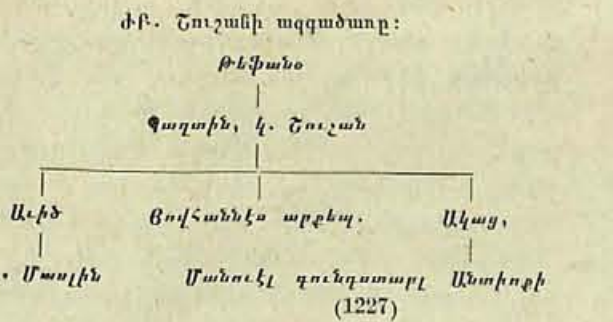
Սամուէլ Սկեւոացի 1190/1ին յիշել կը խնդրէ Շահանդուխտը, Ներսէս Լամբրոնացւոյ մայրը, որ «այժմ կրօնաւորեալ ի ձեռաց որդւոյ իւրոյ՝ սուրբ հօրս՝ երկու զստերօքն Շուշանաւ եւ Տալիթայիւ, որք նորին ճգնող

շաւազն հետեւին, զի մխիթարեցին ի կեանս զուակաց իւրեանց եւ եղբարց» (Հայտարարում, 418):

Շահանդուխտ կրօնաւորելու ժամանակ փոխած է իր անունը եւ կոչուած Մարիամ. Գիրքն յիշատակած ննջեցելոց արձանագրած է. «Յամսեան ապրիլի ԻԶ. հանգեաւ ի Քրիստոս մայր սոցին Մարիամ կրօնաւոր ամենայն ստաքինութեամբ զարգարեալ»:

Շուշան կենդանի էր տակաւին 1212ին: Անշուշտ ան ալ կրօնաւորութեան ժամանակ փոխած էր անունը: Թերեւս նոյնպէս Մարիամ անունուած: Իր քեռորդին Ներսէս քահանայ Գրիգոր Սկեւոացւոյ յօրինած Ներբողեանն ի Ներսէս Լամբրոնացի նամակով մը կը նուիրէ առ սիրելի «հարազատն իմ Մարիամ», վստահութեամբ թէ հաճելի պիտի ըլլայ այն իրեն: Ներբողեանը գրուած էր 1204ին: Որովհետեւ մայրն Շահանդուխտ-Մարիամ 1195էն յառաջ, իսկ անոր Մարիամ զուտորը, Ներսէս քահանայի մայրը, 1190էն յառաջ վախճանած էին, կը մնան Շուշան եւ Տալիթա. վերջնոյս մահուան տարին ծանօթ չէ. բայց զիտեմք որ 1212ին կենդանի էր Շուշան: Կարող էր Ներսէս իր մօրաքոյրն «սիրելի հարազատ իմ» կոչել:

Այս նամակը հրատարակուած է Սրտուան, էջ 99—100 ծն.: Յովսէփեան Յիշատակարանք, 730:

Աւիծ (Տամավիծի) զուտար Հեթում Բ. ի, կին Կոստանդին թագաւորազօր: Տես վերագոյն, Հեթմեանք Պապեոսնի:

Օշին Գ. որդի Հեթում Բ. ի: Ներսէս Լամբրոնացւոյ համար կ'օրինակուին 1198ին Յովհաննէս Ոսկերեանի Անգրիաղական ձառք. գրիչը կը յիշէ հոս Հեթում սերաստուսի ծաղկեալ զուակները՝ «զԱւշին անգրանիկն իւր եւ զԿոստանդին» (Յովսէփեան, Յիշատ. 631): Կը պատմէ Կիրակոս Գանձա-

կեցի թէ Լեւոն Ա. թագաւոր «խօսէր ընդ Հեթում բանս ախորժականս մտաց նորա. Կամք են իմ առնել ընդ քեզ կապակցութիւն սիրոյ. եւ տալ զդուստր եղբօր իմոյ Ռովբենի՝ զՖիլիպն՝ ի կնութիւն որդւոյ թո երկցադունի՝ Օշնի. եւ Հեթում շնորհակալութեամբ ընկալաւ զբանն»։ Հարսանիքը տեղի պիտի ունենար Տարսոն։ Երբ Լամբրոնցիք քաղաք իջան, Լեւոն «կարաւ գնոսաւ. եւ առաքեալ էառ զԼամբրոնն առանց մարտի»⁶։ Թէ ինչ եղաւ այնուհետեւ Օշնիի բախտը, ծանօթ չէ։

6. Կոստանդին Ա. որդի Հեթում Բ. ի տէր Լամբրոնի։ Թէ եւ Կիրակոս Գանձակեցի կը գրէ թէ Լեւոն Ա. թագաւոր Լամբրոնը զբաւելին ետքը «եղ ի նմա զմայրն իւր զտիկնանց աիկին. եւ գրեաց նոյզս ոչ եւս տալ գնա ի շխանի ումեք, բայց միայն արքունի լիցի. զի հանապազ, առէ, տեաքք նորա ապստամբք են լեալ վասն ամբռութեանն»։ Բայց, կը պատմէ նոյն պատմագիրը, թէ Լեւոնի մահէն (1219) ետքը Կոստանդին թագաւորացորդը «ընդ իւր միարանեալ զկաթողիկոսն Յովհաննէս եւ զայլ իշխանսն՝ թագաւորեցոյց զորդին իւր զՀեթում... կամեցաւ թիկունս օղնականութեան իւր առնել... զԿոստանդին համանուն իւր, զորդին Հեթմոյ (Լամբրոնացոյ)՝ զաներն իւր. եւ տայ ի նա զԼամբրոնն՝ զսեփականն իւրեանց, եւ եղ գնա թագադիր որդւոյ իւրոյ։ Իսկ նա յետ աւուրց ինչ ըստ հայրենի սովորութեան իւրեանց ապստամբեաց ի քուերորդւոյ իւրոյ յարքայէ Հեթմոյ։ Եւ թէպէտ շատ ջանաց Կոստանդին հայր արքային եւ ինքն իսկ արքայ, ոչ կարաց անել գնա ի հաւանութիւն հնազանդութեան. զի ձեռն ետ նա ի սուլտանն Հոսոմոց (1228). եւ այսպէս կայր նա ապստամբ»։ Սուլտանը, որուն վրայ յեցած էր Կոստանդին, թաթարներու յառաջախաղացութենէն վախնալով երբ փախուստի կը գիմէ, Հեթում կը նուաճէ Լամբրոնի շրջակայքը։ «Ապա յիկեաց Կոստանդին զեռարանս առ արքայն ինզրել զհաշտութիւն եւ տալ զորդիս իւր արքային ի ծառայութիւն, եւ ինքն մնալ ի բերդին։ Եւ արքայն ոչ կամեցաւ։ Երկիցս եւ երկցս յիկեաց. իսկ արքայն եւ հայրն ոչ կամեցան»։ Կոստանդին կը գիմէ Բիսնիոնի սուլտանին, զօրք առած կու գայ

⁶ Կիր. Գանձակեցի, էջ 157 եւ Սմբատ. 113—114։

եւ կ'ապստամկէ «զբազում տեղիս եւ զագարակս»։

Բայց կը յաջողի թագաւորը խորտակել Կոստանդինի ոյժը. «եւ փախեաւ միայն ապստամբ իշխանն եւ սակաւք ընդ նմա. այսպէս եօթն անգամ հարաւ ի նմանէ. ապա եմուտ յամրոցն իւր եւ ոչ ի շխէր համարձակիլ յաջ կամ յահեակ» (էջ 157—158)։

Կոստանդինիս մասին ունինք ցրիւ տեղեկութիւններս. Սամուէլ Անեցոյ շարունակողը կը գրէ յամն 1216. «Ի սոյն ամի Քայքաուզ սուլտանն պաշարեաց զբերդ Կապանն եւ կարաւ զիշխանն Հայոց զԿոստանդին գունդատապլն, որ կոչեցաւ աւազ պարոն, եւ զԿոստանդին զԼամբրոնն տիրոջ տղայն եւ զԿիւսասկ» (էջ 147)։ Նոյնը կը յիշէ գրչագիր մը, գրուած ՈԿԵ (1216)ին ի Տարսոն. «յորում ժամանակի զաւրաժողով եղեալ առնաւրէն սպին Հաղարու առ գլխակաւն որ Կապան կոչի. իսկ աստուածասէր թագաւորս մեր ժողովեալ զամենայն քրիստոնեայս որք ընդ նշխանութեամբ նորին էին, այլ եւ զոսմիկս քաղաքաց եւ զեղջկաց. իսկ եւ զկրտնաւորս եւ զքահանայս՝ գալ ի մի վայր ազաչել զԱստուած...։ Իսկ յանաւրէն գաւրացն գունդ հատեալ ասպատակեալ աւերէին զսահմանն ուր եւ կարէին։ Իսկ քրիստոսասէր արքայս մեր առաքեալ զքեռորդին իւր զԿոստանդին գունդատապլ զաւրաք սակաւութեամբ ընդդէմ առ ի չթողացուցանել զաւերումն սահմանաց մերոց։ Չայն գիտացեալ անաւրինացն՝ զիմեցին ի վերա նոցա. եւ սոցա զբազումս յանաւրինացն սրակոտորս աւարեալ կամեցան դառնալ անդրէն ի բանակս իւրեանց։ Իսկ ապա զիտացեալ զայն անաւրէն ամիրապետին իւրեանց՝ առաքէ բազում զաւրս ի վերայ նոցա. եւ նոցա եկեալ զադատագողի կալան գելս ճանապարհի զաւրացն որ ի մէնջն էին եւ սուր եղեալ կոտորեցին զնոսա եւ զբազումս ձերբակալ արարեալ տարան ի գերութիւն յաշխարհ իւրեանց. կալան եւ զԿոստանդին գունդատապլ եւ զերկու իշխանս ընդ նմին՝ զԿիւսասկ եւ զմիւս Կոստանդին զորդի Հեթմոյ սեւաստաւսի⁷։ Ամիրապետն է ըստ Սմբատի Բիսնիոնի Ազրատին Քայքայուզ սուլտան. Սմբատ կը գրէ. Հայ բանակին սպարապետն էր Կոստանդին, որ պարտուեցաւ. «եւ ի տեղն առին ծառայ

⁷ Աչքի առաջ ունիմ ձեռագրիս Յիշատակարանին լուսանկարուած երկու երեսները. չէ նշանակուած, թէ ուր կը գտնուի ձեռագիրը։

զպարոն Կոստանդին զորդին Հեթմոյ Լամբրոնին տիրոջն, որ էր իւր աներ, եւ զԿիւսասկ՝ զՍիկոյ տէրն, զԱզիլ զՍքսենց եւ այլ իշխանք եւ ձիւսորք» (էջ 118). հմմտ. նաեւ Միք. Ա. 511—513)։ Լեւոն թագաւոր յադթականին բերդեր զիջելով «էառ զիւր իշխանքն»։

Միքայէլ Ասորիի շարունակողը կը գրէ յամն 1224. «Փիլիպ թագաւորն թաղարով հօր իւրոյ (Պեմունդայ) կամեցաւ ըմբռնել զերկուս մեծամեծ իշխանսն՝ զպարոն Կոստանդին որ էր թագաւորացայր եւ զպարոն Կոստանդին Լամբրոնն տէրն», բայց ձախողեցաւ դաւը (էջ 518, տպ. 1871)։

Հեթում Նորեցի կը գրէ յամն 1245, թէ «Սիւթատին սուլտանին զօրքն պաշարեցին զՏարսուս. որոց էին զօրազուրիք Շամաստին Ասպահանի սահիպն եւ Կոստանդին տէրն Լամբրոնն» (Ժամանակագրութիւն. հմմտ. նաեւ Հեթում Կոռիկոսցի, Ժամանակագրութիւն, 98, տպ. Սիւրմէեան)։ Սմբատ պատմիչ կը պատմէ նոյնը. Քայ Սոսրովչահ սուլտան «առաջնորդութեամբ պարոն Կոստանդեայ Լամբրոնի տիրոջն՝ մտաւ ընդ Պապառունին լեանն ի վայր ու այրեաց զամէնն»։ Նոյնը կը կրկնուի 1246ին. երկու անգամ ալ թագաւորին կ'ըլլայ յաղթութիւնը (էջ 122—123)։ Կիլիկիոյ ժամանակագիրն կը գրէ յամն 1250, թէ Կոստանդին «սպանաւ սրով» (Սիւտուան, 85). իսկ Հեթում Կոռիկոսցի կ'արձանագրէ. «ՈՍԹ (1250). ի յունիսն ԻԹ. կատարեցաւ ի սրոյ պապն իմ տէրն Լամբրոնն» (Սիւրմէեան, էջ 98)։

Իշխանիս գովութիւնը հիւսած է Յուսիկ Գրիչ, որ օրինակած է 1237ին Լամբրոնի տիրոջն համար Գրիգոր Նարեկացոյ Աղօթամատոյցը.

«Քարեպաշտ եւ աստուածասէր իշխանաց իշխողս Կոստ՝ սերաստաւս եւ թագադիր Հայոց, տէր անմատչելի զգեկիս Լամբրոնի, ի բարի արմատոց բարի շտաւիղ, որդի մեծագուր սեւաստաւսին Հեթմոյ, որդւոյ Աւշնին, որդւոյ Հեթմոյ, որդւոյ Աւշին, որք յաշխարհէն արեւելից եկեալ ընդ այլ ազատացն՝ ընդ բռամբ ամին գանափի բերդս Լամբրոն, եւ ժառանգեցուցին հարք որդւոց, եւ էհատ մինչեւ ի սա։ Որ եւ ըզձալի տենչամբ փափագաւ սա միշտ գրոց ընթերցման, եւ պայծառացուցիչ եկեղեցեաց

եւ սրբոց մենաստանաց, որք ընդ ձեռամբ սորին հովուին, եւս առաւել փոյթ ունի բարեկարգութեան սոցա եւ շինման քան ի հօգս աշխարհական. որ եւ յոյժ վայելչացոյց սպասուք սրբութեան ի պատիւ մեղոսաբաւիչ եւ կենդանարար բաշխման մարմնոյն տէրունան, որ եւ միշտ տոչորի սիրով սրբութեան աւրջատարէ առաւելալ ի նոյն, նաեւ աստուածաշնորհ իմաստիցն որ ի սմա գերագանցէ ամենայնիւ քան զբարեպաշտ նախնիսն իւր եւ գհաւ, որ եւ յոյժ վայելչացոյց եւ ամբացոյց զաստուածապահ ամրոցս Լամբրոն, պարսպաւք եւ գեղեցիկ բրձաւք, սիրալի եւ գեղեցիկ շինմամբ տաճարաց եւ սրբաշէն յարկաց, ի վայելս իւր եւ աստուածատուր զաւակացն, եւ յիշատակ բարեաց աղագց յաղգս. եւ միայնացեալ սա ի ծնադաց եւ յեղբարց եւ քերց եւ ի բարեպաշտուհի զուգակցէն, պահպանեալ միշտ վերին աջոյն գաւրութեամբ, նախախնամութեամբ եւ ազնականութեամբ մարդասիրին բնակէ յամրոցս իրրեւ հաւ գձագս ընդ թեւաւք հնդեկին զաւակաւք, սփոխանաւք Հոգւոյն սրբոյ. զի եւ որք ունէին զթոյն շարութեանն թշնամիք մերձակայք զբազմառատ երախտիսն, զոր ի նմանէ առ նոսա՝ մոռացան. եւ յայտնի երեւցուցին զմթերեալն ի վաղուց հեաէ, որով եւ յետս նահանջեալ ամաթալից դարձան, յափշտակեցին զառ եւ զաւար գեղից եւ ազարակաց, որ եւ աւարին ոչ զոյ համար։

Արդ բարեպաշտս այս որպէս ի վերոյ յիշատակեցաք, զրոց ընթերցման փափագեալ՝ սիրեաց եւ զայս գիր սուրբ, եւ հրամայեաց ինձ իւրոյ սեպհական ծառայի զաւակի, անպիտան եւ յետին քահանայի, թարմատար եւ փոքուն զբէր Յուսիկան, զրել զոս լայն եւ ընդարձակ զրով, որպէս զի գիւրընթերց լիցի իւր եւ բազմաց. եւ իմ ըստ կարողութեան հնազանդ գոլով ամին յազագս հայրենի եւ բնական սիրոյն որ առ սա, եւ բազում բարերարութիւն գտեալ ի սմանէ, իրրեւ հայր ի վերայ որդւոյ, ըստ ըզձալի տենչմանն եռափափագ աստուածսիրութեանն, սկսայ եւ կատարեցի օղորմութեամբն Քրիստոսի, ի թուականին Հայոց ՈԶԶ (1237), ի գիտապետութեան տեանն Կոստ՝ եւ ի թագաւորութեան քուերորդւոյ ամին բարեպաշտ թագաւորիս Հեթմոյ, ի սուրբ ուխտս Սկիւոսայ, ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչիս եւ Մար

իւրոյ Աստուածածնին եւ կենսունակ եւ քրիստոսասեւեռ սուրբ Խաչին:

Արդ զամենեսեան աղաչեմ... զվերոյ յիշատակեալ բարեպաշտ եւ աստուածասէր իշխանաց իշխանս մեծապատիւ սերաստուս յիշեալիք ի Քրիստոս, հանդերձ աստուածապարզեւ տղայաւք իւրովք, որ անուամբ յորջորջին Հեթում եւ Աւշին. եւ դասերաց՝ Կեռանին, Թէֆանոյի եւ Շահանդուխտին. որում տացէ Տէր Յիսուս ժամանակս երկայնս եւ բազմաբեայք լիցին ի վերայ երկրի անխոսով եւ անասան ի փորձութեանց հոգւոյ եւ մարմնոյ բազում խաղաղութեամբ եւ անտրտում ուրախութեամբ վայելեալք ||| (Հ. Ն. Ակինեան, Յուլիան Զեռագրաց Պր. Ժաք Մաթոսեանի ի Գահիրէ, Թ. 9, Թղ. 357ա—360բ. անտիպ):

Կոստանդինի իշխանութեան առաջին տարիներուն Սկեւոսի պարծանքն էր Գրիգոր Սկեւոսցի. որ գրած է «ի Խորհուրդ մեծի աւուր Ուրբաթուն... ի խնդրոյ աստուածասէր իշխանին Կոստանդեայ Լամբրոնացոյ» (Վիեննա, Թ. 166, 1ա) եւ ի Ս. Պատեքն. որուն վերջաւորութեան կ'ըսուի (հաւանորէն ժամանակակից Յովսէփ գրիչէն):

«Եւ որ բանիս եղեւ պատճառ եւ զըզճալիս իւր հառ. Զիշխանացս մեր իշխան, զթագադիրս արքունական. ԶԿոստանդին տէր Լամբրոնի, եւ բարեպաշտ Սեւաստոսի: Հարսն մարուր եւ սուրբ զշխոյ, վասն սորա աղերս մատո. Զի ընդ երկայնս զսա տացէ, տամբ եւ բնաւ հնազանդելովք...»:

(Վիեննա 166, 85ա): Նոյն գրիչը Թղ. 234բ կը գրէ. «Հայցեցէք յաստատարգեւ Տեառնէ յաղագս մեծապատիւ իշխանաց իշխողիս մերոյ Կոստանդեայ եւ բարեշաւոյց որդւոց իւրոց Հեթմոյ եւ Աւշի, որ է տէր աստուածապատէզ զգեկիս Լամբրոնի» (Յովս. 1012): Թ. 166 ձեռագրիս գրութեան տարին եւ տեղը չէ կրցած ճշգրէլ ցուցակագիրն Հ. Յ. Տաշեան, նոյնպէս Գ. Յովսէփեան (Յիշատ., էջ 1012): Տեղւոյն համար բաւական էր «տէր աստուածապատէզ զգեկիս Լամբրոնի». այսինքն Սկեւոսի վանքը. տարին է հաւանորէն 1229էն քիչ յառաջ կամ վերջը. յամենայն զէպո 1241էն յառաջ, երբ Յովսէփ

Գրադարկ կը գտնուէր: Յովսէփ գրիչէն ունինք Աւետարան մը գրուած ՈՀԸ (1229)ին ի Սկեւոս «յիշխանութեան աստուածապատէզ զգեկիս Լամբրոնի՝ Կոստանդեայ» (Համամճեան, Յուլ. ձեռագրաց Իկոնիոնի. անտիպ):

Կերեւայ այս տեղիքներէն, թէ Կոստանդին Լեւոն թագաւորի կենդանութեան արդէն կարգուած էր տէր Լամբրոնի եւ էր նիշակակից անոր բանակին: Ապա Կոստանդին արքայահայր, որուն աներորդին էր Կոստանդին, պատիւն տուած էր իրեն իր որդւոյն Հեթումի քաղաքի ըլլալու, որուն համար հպարտ էր Լամբրոնի տէրը (համատ. Սիւսուան, 84):

Կոստանդինի կինն էր Ստեֆանիէ, յայտնի չէ, թէ որ իշխանական տոհմէ: Ունեցաւ. 1. Հեթում Գ. տէր Լամբրոնի. 2. Օշին մարաջխտ. 3. Կեռան (կինը ձոֆրի) եւ 4. Շահանդուխտ:

7. Կեռան զուտը Կոստանդինի Ա. կին ձոֆրի Սարուանդիքարի տիրոջ: Սիմէոն գրիչ ՉԸ (1259) թուականին գրած է Աւետարան մը Արքայակազմի վանքին մէջ «յիշխանութեան իշխանաց իշխանիս մերոյ ձոֆրէ եւ որդւոցն Կոստանդի, Սմբատի եւ Աւշի» եւ կը խնդրէ յիշել «զտիկինն Կեռան... եւ զհանդուցեալ տիկինն (ձոֆրի) Ալիծ (հաւանորէն առաջին կինը) եւ զեղբայրն (Կեռանի) զՀեթումի» (Թորոս Աղբար, Բ., 437):

Ուրիշ գրիչ մը, մեծանունն Թորոս Ռոսլին 1265ին նկարագրողով է Աւետարան մը «հրամանաւ եւ ծախիւք մեծագրի եւ բարեպաշտուհի տիկինն տիկին Կեռանի, որ է ի շտաւիլէ սուրբ հայրապետացն Հայոց. արգարեւ ողջախոհ եւ երկիւղած յԱստուծոյ եւ զուտը պարոն Կոստանդեայ տեառն Լամբրոնին, ամեալ ի կնուութիւն շքեղաշուք պարոն ձոֆրէ տեառն Քարին Սարուանդոյի: Որ եւ յետ փոխելոյ նորա յաստեացս († 1262), սա նստէր յայրութեան՝ պարապեալ աղաթից եւ պահոց... լեալ կրանաւոր... յանունն փոխելով Աննա զնա կոչէին» (Երուսաղէմ, Թ. 1956):

1274ին Օշին իշխան Աւետարան մը գրելու տար Կոստանդ գրիչին. որուն յիշատակագիրը յիշելով Օշինի քոյրն Կեռան եւ այլ պարագաները կ'աւելցնէ. «Նաեւ յիշեալիք զհանդուցեալ փեսայն սոյն իշխանին՝ զբաւախիւն ձոֆրի, զտէր աստուածաշէն զգե-

կին Սարվանդոյ» (Հանդ. Ամս. 1898, էջ 246):

ձոֆրի Պապեոնի Հեթմաններէն է, որդի Սմբատի, եղբոր Կոստանդին Մոզոն արքայահայր: Սմբատ Լեւոն Ա. թագաւորի օրով կարգուած էր իշխան Սարուանդոյ քարաբերդին. իրեն յաջորդեց ձոֆրի: Լեւոն Ա. թագաւորի վախճանէն ետքը երբ ամուսնացուցին անոր Զապէլ զուտը Ծիլիպի հետ եւ Ծիլիպ օծուեցաւ Տարսնի մէջ թագաւոր, «յաւուր միւսմ, մինչ կային ի Թիլն բերդ, ձոֆրի տէրն Սարվանդի քարին եւ պոքսիմոսն Տրդատ կալան զնա եւ անտի տարեալ եղին ի բանտի յանտիկն Բարձրբերդ. եւ անդ վախճանեցաւ» (Պատմ. Ռուբինեանց. Սամ. Անեցի, էջ 210/11): Կ'ըսուի թէ ձոֆրի միւսքն էր կնուութեան առնելու Լեւոնի այրիացեալ կինն Սիլիլ. բայց Թոյլ չէր տուած իր հօրեղբայրն Կոստանդին պայլ (Սիսուան, 209): ձոֆրի վախճանեցաւ 1261ի զեկտեմբերին. Հեթում պատմիչ կը գրէ իր համառօտ Ժամանակագրութեան մէջ. «ԶԺ... ի նոյն ամի Հեթում թագաւորն Հայոց փեսայացոյց զԿոստանդին զորդի տեառն Սարվանդի քարին ի զուտըն իւր յիթիպայն: Եւ ի նոյն ամի մեռաւ ձոֆրի տէրն Սարվանդի քարին» (հրատ. Սիւրմէեան, էջ 98):

ձոֆրի նախ ամուսնացած էր տիկին Ալիծի հետ եւ ունեցած անկէ երեք զաւակ. 1. Կոստանդին. 2. Սմբատ. եւ 3. Օշին: Երկրորդ անգամ ամուսնացաւ Կոստանդին Լամբրոնացոյ դստեր հետ, որ կը կոչուէր Կեռան:

8. Կոստանդին որդի ձոֆրի, տէր Սարուանդի քարին: Կենդանի էր տակաւին հայրը, երբ Կոստանդին, 1261ին, փեսայացաւ արքունի տան, կին առնելով Հեթում Ա. ի զուտը Ռիթա. «Ռիթայն եղեւ կին Կոստանդին Սարվանդիքարին տիրոջ» (Պատմ. Ռուբին. 211): Նոյն տարւոյն վերջը վախճանեցաւ ձոֆրի եւ Սարուանդի քարն ժառանգեց Կոստանդին: 1265ին գրուած Աւետարանին գրիչը կը նուիրէ իր յիշատակին տողերս. «Պարոն Կոստանդին երկիւղին Աստուծոյ զարգարեալ եւ արժանապատուութեան թագադիր եւ փեսայ Հեթմոյ սուրբ արքային ամենայն Հայոց եւ պարկեշտաղեղ եւ սրբահոգի տիկինն իւր տիկին Ռիթայն, զուտը սուրբ արքային. եւ երկօքին հարազատ եղբարէն իւր պարոն Սմբատ եւ պարոն Աւշին»

(Երուսաղէմ, Թ. 1956): Ուրիշ մը կը մաղթէ. «Շնորհեա մեզ, Տէր, ընդ երկար աւուրս զԿոստանդին բարեպաշտ իշխանն թագադիր Հայոց Կիլիկիցոց նահանգիս եւ տէր Սարուանդիքարի» (էջմիածին, Թ. 2629): Եւ 1278ին Պաւղոս գրիչ կ'օրինակէ «Յոհաննայ Ս. Կարապետի» վանքին համար Աւետարան մը. «ի վերադիտողութեան այսմ անապատի քրիստոսասէր եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին պարոն Կոստանդիա տեառն Սարվանդի քարին», որ «էր հեզ ըստ իրատուն, զթած եւ ողորմած... շնորհեցէ զսա մեզ Տէր ընդ երկայն աւուրս հանդերձ պայծառացեալ հարազատաւքն իւրովք պարոն Սմբատի եւ պարոն Աւշի վիթթեալ մանկամբք եւ ծաղկեալ արգասիք» (Լալայեանց, Յուլ. Վասպուր., էջ 99—102):

Դաշնագիր մը 1271էն Կոստանդինի ստորագրութեամբ տես Սիսուան, էջ 210 հանդերձ նմանահանութեամբ:

Սմբատի մասին չկայ որ եւ է տեղեկութիւն:

Օշին. իր մասին կը գրէ Ալիշան (Սիսուան, 209). «Կոստանդին յաջորդեաց եղբայր իւր Օշին, թերեւս յետ միւսոյ եղբոր իւրոյ Սմբատայ, որոց ոչ յիշին պայազատք, բայց զուտը մի Օշին՝ Զապէլ անուն, որ տուաւ ի կնուութիւն Թորոսի որդւոյ Կիայ Իպլենեան աղնուական Փոանկի եւ Մարեմայ դստեր արքային Հեթմոյ:

9. Հեթում Գ. որդի Կոստանդինի Ա. տէր Լամբրոնի: Ամուսինն էր Թեալու: Ժամանակակիցները կը ներկայացնեն զինքը քաղցրարարոյ. վախճանած վաղաժամ, իրրեւ «արեամբ նահատակ վասն հաւատոց», այսինքն ինկած ընդդէմ այլազգեաց մղուած պատերազմի մէջ, հաւանորէն 1266ին:

Իր մահէն ետքը Թեալու կ'այրիանայ եւ կը կրօնաւորի. ինչպէս կ'իմանանք 1274ին գրուած Յիշատակարանէս. «Զստացող սորա (Ժղլանք Վարդան Արեւելցոյ) զմեծապատիւ բարեպաշտ մայրն Կեռան Թագուհի (իմացիք՝ Թագուհոյ)՝ Թեալու... յիշեալիք... զվերոյ գրեալն զհոգեւոր մայրն ամենայն կրօնաւորաց եւ զաստուածատուր դստերքն իւր...: Զոր տեսեալ մեծազարմ եւ բարեպաշտ կրօնաւորն Թեալու... հրամայեաց գրել ի յիշատակ իւր» (Պարիս, Ազգ. Մատ. Թ. 42. ասկէ վեց տիկ Թ. 294. Սարգիսեան, Յուլիան, Բ., 1068): Օշին թագաւորի Յայս-

մաուրքի մէջ արձանագրուած է իրրեւ մա-
նուան օր. «Յունիս ԻԸ. յայսմ աուր վախ-
ճանեցաւ տիկնաց տիկինն (Թեւանու) Կե-
ռանն Թագուհի (Թագուհու) մայրն» (Հա-
յապատում, 544):

Իշխանուհի Թեւանու ծնաւ Հեթումի
երեք դուստր. 1. Կեռան Թագուհի. 2. Ալիծ
եւ Մարիուն:

10. Կեռան քաղուհի, դուստր Հեթում
Գ. ի տեառն Լամբրոնի: Ռուբրիկանց Պատ-
մութիւնը (Սամ. Անեցի, 212) յիշելով
Լեւոն Բ. ի թագաւոր օծուելը, կը գրէ. «Սա
էստ կին զԿեռան դուստր Հեթում տեառն
Լամբրոնին եւ ծնաւ նմա որդիք է... եւ
զստերք Գ.»: Իսկ Հեթում Կոստիկոսի տէրը
կը նշանակէ իր համառօտ ժամանակագրու-
թեան մէջ, յամն 1262. «ՉԺԱ. ... վախճա-
նեցաւ թագաւորահայրն Հայոց Կոստանդին
աւագ պարոնն: ... Ի սոյն ամի կարգուեցաւ
պարոն թագաւորորդին Հայոց Լեւոն (ընդ
Կեռանի). որ եւ ի նմին ժամու խառնեցաւ
Լամբրուն ընդ թագաւորութիւնն Հայոց: Եւ
ի սոյն ամի ծնաւ (ի Կեռան թագուհու) ան-
գրանիկ դուստրն Լեւոնի թագաւորին
Չապլունն»: Հեթում մի առ մի նշանակած
է յաջորդ ծնունդներն ալ, որոնք են. Հե-
քում (1265), Ֆիմի (1266), Սիպիլ (Ա.)
(1269), Թորոս (1270), Ռուբէն (1272),
Չապլուն (1274), Սմբատ եւ Սիպիլ (Բ.) խե-
ղեփք (1276), Կոստանդին (1277), Ռիքա եւ
Թիփանի խեղեփք (1278), Ներսէս (1279),
Օշին եւ Ալիմալս խեղեփք (1283). որոնցմէ
ամանք վաղամեակի եղած են:

Կեռան 1272ին ստացողն եղած է երու-
սաղէմի Թ. 2563 Աւետարանին (Շողակաթ,
էջ 204): Թղ. 380ա Լեւոն Բ. թագաւորի,
Կեռան թագուհու եւ զաւակներու նկարը:
Իսկ 1283ին ստացած է Թագուհի Աւետա-
րան մը, զոր օրինակած է Ստեփանոս քա-
հանայ Ակեռայի մէջ. հոս կը գրէ գրիչը.
«Քերտապատուեալս իշխանութեամբ ի բարի
արժատոց մեծափառ թագուհին Հայոց Կե-
ռան դուստր իշխանաց իշխանին Հեթում սե-
րաստուախ, որոց զերկիրն աստուածային
սինքն ամփոփեալ զգլուխ եւ զսկզբն ամե-
նայն բարեկործութեան իւրոց խորհուրդ
բարի ի միտ արկեալ ետ գրել զքառամտակ
սուրբ Աւետարանս ի իշխատակ հոգւոյ իւրոց եւ
ծնողաց իւրոց եւ բնաւ զարմից, կենդանաց
եւ ննջեցիւց եւ ի լուսաւորութիւն մանկանց

նորածնելոց նոր Սիովնի: Արգ... յիշեցէք
զստացաւ սորին զբարեպաշտ թագուհին Կե-
ռան հանդերձ սուրբ թագաւորաւն Լեւոնի-
եւ զծնաւոյ իւրեանց եւ զղեւարոյս ծիրա-
նածին մանկուսն նոցա...: Յորում ամի եւ
բարեպաշտ անգրանիկ որդին արքայիս մերոյ
պարոն Հեթում զճիւղաւորութեան աստիճան
ընկալաւ. եւ սյժմ տիրէ աստուածապահ
զղեկիս եւ սյլ շուրջակայ զաւատացս» (Աւե-
տարան Գանձակի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ,
հրատարակուելի, Արձաղանք 1886, էջ 278-
279. եւ Բարխուդարեանց, Արցախ, 39-40:
Արտագրութիւն մը՝ Երեւան, Թ. 947, թղ.
96ա-97բ. Հայապատում, 482-483):

Յիշատակագիր մը 1285ին կը գրէ.

«Յիշեցէք եւ զամենաբարեկործ եւ զբրիտ-
տոսասէր զշխոյ արքայիս մերոյ (Լեւոն Բ.)
զօրհնեալն ի կանայս զթագուհին զԿիր Ան-
նայ, որ մայրաբար խնամօք զբոլոր եկեղեց-
ւոյ որդիս յանձանձէր եւ զհայրական այցառ-
նութիւն ամենայն ազգատաց յառատաճիր
տուրս զուարթամիտ ողորմածութեամբ ընդը:
Իրրեւ զնորատունի ճիթենի ծաղկեալ լուսա-
ւոր գործովք եւ բարեբոյս ծննդովք կատա-
րեալ ի սակաւուն զերկայն ժամանակաց վաս-
տակ եւ զարդիւնս ելից. եւ յայսմ ամի փո-
խեցաւ առ Քրիստոս, յորժամ արքայ նորին
տէրս մեր՝ ճանապարհորդեալ էր յԱրեւելս ի
դուռն խանին Արղունի (Սամ. Անեցի, Յա-
ւել, էջ 242. նոյնը՝ Վիեննայի 78 (Յուց.
333), Թ. 617, 83ա-բ. մասեր՝ Թ. 382,
թղ. 177բ. տես Յուցակ, էջ 834-835 եւն):

Օշին թագաւորի համար գրուած Յայս-
մաուրքի մէջ օգոստոս Թ. արձանագրուած
է. «Յայսմ աուր + Թագուհին Հայոց Կե-
ռան ի մեծ թուին Հայոց ՉԼԴ յօղոստոս Թ.
(Հայապատում, էջ 544-545):

Նոյնը կը հաստատէ Օշին թագաւոր.
«ՉԼԴ. փոխեցաւ ի Քրիստոս ամենագովելին
հոգևով եւ զեղեցիկն տեսով առաքինի մայրն
իմ Կեռան թագուհին Հայոց յաղուեստոսի ի
Թ» (տպ. յաղուեստին ԻԹ): Այսպէս ար-
ձանագրուած է Հեթում Կորիկոսեցւոյ համա-
ռօտ ժամանակագրութեան մէջ, Օշին թա-
գաւորի համար գրուած ժամագիրքի մէջ,
հրատարակուելի, Երեւան, էջ 100:

Ըստ այսմ պէտք է ուղղել Սիսուանի 484
եւ 519 էջերը:

11. Ալիծ դուստր Հեթում Գ. ի, սինէջա-
լէսն եղաւ Կիպրոսի, այսինքն ամուսինը Փի-

լիպպոս Իպլինեանի, որ սենեակին էր թա-
ղաւորութեանն Կիպրոսի (Սիսուան, 85).
Ստեփանոս Գոյնեբրեցանց 1310ին ի Կիպրոս
գրած է Գործք Առաքելոց մը «հրամանա-
աստուածասէր եւ բարեպաշտ պարոնին տի-
կին Ալիծին, մօրաքոյր թագաւորացն Հայոց»
եւ Աւետարան մը 1312ին՝ «ի հրամայական
խնդրոյ աստուածասէր եւ բարեպաշտուհի
պարոնին տիկին Ալիծի սինէջալէսի Կիպրոսի,
որ էր դուստր պարոն Հեթում, որ տէր էր
Լամբրունին»: Կաւելցնէ գրիչը՝ «Արգ վե-
րոյգրեալ բարեպաշտուհի պր՛ բազում ամս
խնամարկեաց զիս բազում եւ մեծ գթով,
զրեթէ որպէս որդեսէր ծնաւ զանդրանիկ
իւր, այնպէս զթաց ի նուաստս եւ յանար-
ժանս» (Պաշտիկեան, ԺԳ. զարի հայերէն ձե-
ռագիրներ Յիշատակարաններ, Երեւան,
էջ 68): Կը յիշուի նաեւ 1316ին Սմբատ գրչէ,
որ Սաղմոսարան մը գրած է ի Լեւոնիս «ի
թագաւորութեանն Կիպրոսի ոչ Հէոնէ... որ
եւ կանդնեցին զեղեցիկ եւ զպանծալի տա-
ճարն ի քաղաքն Մաղասամ (կարգա՛ Մաղու-
սա)...: Աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս զՏիկ-
նայեաց տիկինն, զսինէջալէս աստուածա-
պահ կղզոյս Կիպրոսի եւ զծնողս իւր» (անդ,
էջ 123):

Մարիուն դուստր Հեթում Գ. ի: Օշին
թագաւորի Յայսմաուրքի մէջ իրրեւ իշխա-
տակ ննջեցիւց գրուած է. «Քեկտ. Բ.
Յայսմ աուր տիկին Ֆիմի կրօնաւորն, քոյրն
Լեւոն (Բ.) թագաւորի եւ տիկին Մարիունն
քոյրն Կեռան թագուհի» (Թագուհու: Հա-
յապատում, 545): Իր մասին աւելի տեղե-
կութիւն չունինք:

12. Օշին Գ. որդի Կոստանդին Լամբրոնի
տիրոջ, մարաջախտ: Իր ամուսինն է Ակաց,
որմէ ունեցաւ. 1. Կոստանդին. 2. Հեքում
եւ դուստր մը՝ Թիփանի:

Սմբատ պատմիչ (էջ 137) ԺԳ. զարու-
հայ մարաջախտներու թուին մէջ կը յիշէ.
«Պարոն Օշին Լամբրոնացին, Մառնիչոյ
տէրն, պարոն Հեթում իւր որդին»: Իսկ Տա-
րեկոբին մէջ արձանագրած էր (ընդ մէջ
1293-1297 տարիներուն). «Եւ մեռաւ պա-
րոն Օշին մարաջախտն: Եւ կարգեցին զՌիթայն
(դուստրն Լեւոն Բ. ի) եւ տուին թագաւորու-
թեան տիրոջն» (էջ 137): Նոյն ձեւով կը
կրկնուի տեղիքս Պրուսայի Ենիճէ գիւղի
1296ին աւարտած Յայսմաուրքի լուսանց-
քին. «Յայսմ ամի հանգեաւ աստուածասէր

եւ բարեպաշտ իշխանն պարոն Աւշին մարա-
ջախտն Հայոց: Յայսմ ամի տարան զթագա-
ւորին Բ. դուստրն կառաւք եւ յէճեյաւք ի
Կոստանդինուպալիս» (Մանկունի, Յիշա-
տակարանք. անտիպ): Եւ Հեթումի ժամա-
նակագրութեան մէջ. «ՉԽԳ (եւ ՉԽԴ). «Եւ ի
նոյն ամի մեռաւ մարաջախտն Հայոց պարոն
Աւշին, որդին պարոն Կոստանդեայ Լամբրու-
նին տիրոջն: Եւ ի սոյն կարգեաց (Հեթում
Բ. թագ.) զքոյր իւր զՌիթայն. եւ եղև
ըմբրուրէս ամենայն Կոստանդինուպալիս»
(հրատարակուելի, Երեւան, 100): Ըստ այսմ Օշինի
մահուան տարին է 1294/5: Ռիթա թագուհի
ամուսինը Կ. Պոլսոյ Միքայէլ Թ. ամոռակից
Կայսեր (1295-1320):

Իր մարաջախտութեան տարիներն են
1274-1295:

Կոստանդին գրիչ ի Սիս 1274ին գրած է
նկարագրող Աւետարան մը. զոր յանձնարա-
րած է «խոհեմն ի խորհուրդ եւ ջերմն ի բա-
րեպաշտութեան, յաղթողն ի ճակատս, հա-
րազատն իշխանութեան մեծ զաւրապետն
Հայոց Աւշին, որդի մեծ իշխանաց իշխանին
Կոստանդեայ տեառն Լամբրոնի»: Կը խըն-
դրուի յիշել «զբարեպաշտ մարաջախտն Հայոց
Աւշին... եւ զմերձաւորս պարոնին Աւշին...
նախ զշրջափակեալսն զնովիմբ որպէս զնո-
րատունիս ճիթենոյ զաստուածատուր եւ զա-
ռօգապտուղ զաւակնն, զկորովանիզակ եւ
զքաջաղաւր իշխանն իշխանաց եւ զուարթա-
բարոյն եւ զզեղանձնեայն Կոստանդին, եւ
զղեւարոյս պատանին Հեթում եւ զհամեատ
դուստրն Թէփանաւ, մանուանդ զնմանն ա-
ռաքինութեան Սառայի՛ զամուսինն բարե-
պաշտ իշխանին Աւշին զտիկինն Ակաց»
(Հանդ. Ամս. 1898, էջ 244-247): Կը յի-
շուի նաեւ «մեծ իշխանն Հեթում Չաւականց,
անդեկնոսն (յն. սինդիկոս, փաստարան)
նոյնոյ իշխանին»:

Կոստանդին Բ. ի մասին տեղեկութիւն
չունինք:

13. Հեքում Գ. որդի Օշին մարաջախտի,
մարաջախտ: Կը յիշուի 1274ին իրրեւ «զե-
ռարոյս պատանի»: 1295ին, երբ կը վախ-
ճանի հայրն Օշին, կը կարգուի մարաջախտ
եւ կը ժառանգէ Մառնիչոյ բերդին տէրու-
թիւնը (Սմբատ, 137): 1307ին, Սիս գումա-
րուած ժողովին ներկայ էր «Սմբատ մարա-
ջախտ, տէրն Ասկունոսայ» (Պարճեան, Պատ-
մութիւն, էջ 276), ուսկից կրնանք հի-

տեղնեւ, թէ Հեթում վախճանած է այս թուականէն յառաջ:

2. Ղ. Ալիշան (Սիսուան, էջ 371) կը գրէ թէ Հեթումիս կրնն էր Ֆիմի, Սիգոնի տիրոջ Պալիանի դուստրը եւ Ա. Հեթում թագաւորի դստեր Ֆիմիի թոռը:

Սիսուանի հեղինակը կը համարի դարձեալ, թէ Հեթում Դ.ի յաջորդած է «ի մարաջախտութեան՝ եղբայր իւր Սմբատ, տէր Պինակին եւ Ասիուուայ (1307ին) եւ մեռած յամի 1316 (էջ 85, 485): Ալիշանի աղբիւրներն են հոս Սմբատ (էջ 137) եւ Սիսի եւ Ատանայի ժողովներու գործերը (Պալճեան, Պատմութիւն, էջ 276 եւ 297), որոնք թոյլ չեն տար սակայն նման եղբայրացութեան յանդիւլ:

2. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՍԿԵՒՈՒՅԻ ՎԵՆՔԸ* (1150—1200)

Յիշատակարան մը, որ գրուած է 1173 տարւոյն, Ներսէս Լամբրոնացւոյ հրամանով, կը պատմէ թէ Գագիկ Բ. թագաւորի նախարարներէն մէկը. Ապրիլարիպ, զնաց Յունաց Միքայէլ Կայսեր (հաւանորէն Միքայէլ է. 1076—1078): Եւ առաջարկեց անոր իր ծառայութիւնը: Կայսրը կը պարգևէ իրեն Կիլիկիայի իշխանութիւնը. մասնաւորապէս «ընծեռէ նմա զՏարսն քաղաք հանդերձ ընդ ձեռամբ անկեալ դրեկօք»: Հասնելով Տարսն, առաջին գործը կ'ընէ իր իշխանութեան տակ գտնուած Հայերու համար շինել եկեղեցիներ եւ վանքեր: Ապա ուշադրութիւն կը դարձնէ երկու անձատոյց բերդերու, Պապիւնօնի եւ Լամբրոնի, Տարսն լեռան ստորոտը եւ ի գլուխ Տարսնի, որոնք անձատոյց բարձունքներու վրայ կ'իջխէն շրջակայ գաւառներուն:

Ապրիլարիպ Պապիւնօնը պահէ իրեն. իսկ անասիկն Լամբրոն, ուր գեակած էր Պետրոս առաքեալին Մատն, «հանդերձ այլ եւս պատուական նշխարօք եւ մասամբք ի սրբոյ

Ստէչն, եւ դայլ եւս գանձս իւր» կը պարգևէ «միում ի հաւատարիմ իշխանաց իւրոց, որ կոչէր Աւշին զաւանս զաւտօք իւրովք»: Իսկ ինքը Ապրիլարիպ իր նիստն ունէր Տարսն քաղաքի մէջ (Յովսէփեան, Յիշատակարանք, Ա., 551—552. հմմտ. նաև Սամուէլ Ակեւուացւոյ տեղեկութիւնները, անդ, էջ 542—543):

Օշին մտաւ իր ազգատոհմով Լամբրոն, զոր գտաւ անհպելի եւ անառիկ «վասն յոյժ դժուարարնակ սահմանացն եւ առաւել ամբութեան բերդին»: Բերդը երկար ժամանակէ ի վեր «ամայացեալ էր». զոր ձեռնարկեց նորողել ըստ կարի: «Պատրաստեաց նախ ի ծայր բերդիս հանգստարան սուրբ Պետրոսի նշխարացն» (անդ, 541—542):

Լամբրոնի մեծադորձ տէրն եղաւ Օշին Բ., պատուած Կայսեր կողմէ Սերաստոս տիտղոսով: «Սա շինեաց եկեղեցի մեծ եւ վայելուչ ի Լամբրոն բերդ եւ փոխեաց ի նմա զնշխարս Ս. Առաքելոյն Պետրոսի»: Ապա կատուց «գաստուածահարչ հոշակաւոր սուրբ ուխտս եւ զսուրբ Կաթողիկէ եկեղեցիս սուրբ Փրկիչ իւրով անձամբ աշխատեալ եւ մեծափափաքանօք կատարեալ: Բազմացոյց ի ամա եղբայրութիւնս եւ հանապաղ խնամս տանէլ առ սա հանդերձ բարեկարգ զուգակցան իւրով տիկնաց տիկին Շահանդխախ: Որ է տապանատուն ազգատոհմի իւրեանց»: Յիշատակարանս, որ գրուած է Լամբրոնացի Ներսէս քահանայի հրամանով, հաւանորէն 1173ին, չ'աւանդեր մեկի «հոշակաւոր սուրբ ուխտիս» անունը. բայց յետագայ Յիշատակագիրները կ'անուանեն զայն Սկեւոայ:

Օշին Սերաստոս, որ «մեծաւ փափաքանօք» շինած էր վանքս եւ եկեղեցիս, կրկնօգիտուութիւն ունէր իր սրտին մէջ. Եկեղեցին պիտի ըլլար գամբանարան իր ազգատոհմին. եւ վանքը իրմէ ընծայ իր Սմբատ սրբուոյն, որ եկեղեցական կոչումին հետաժուտ էր: Իր վերջին կամքն էր ի մասին «նուիրելոյ սրբուոյն որ Աստուծոյ՝ կալ ի գլուխ սա յինքենէ շինեալ Եկեղեցւոյ սրբոյ եւ Վանիցս» (անդ, 544):

Գրեգոր Արեւելցի գրիչ, որ 1173/4ին այս տեղ կը գտնուէր, կ'անուանէ վանքս «իւր (Ներսէս քահանայի, նախկին Սմբատի) սեպհական անապատն ՍԿԵՒՈՒՅԻ անուն կոչեցեալ». ժամանակակից եկեղեցւոյանն էր Յակոբ (անդ, 446):

* Այս խորագրի տակ տրամադրած էր խմբագրութեան մեր աշխատակիցն Մեծ. Հ. Ռակեան ընդարձակ աշխատասիրութիւն մը: Խմբագրութիւնս պատշաճ համարեցաւ առ այժմ ներկայացնել Սկեւոայի վանքին 1150—1200 շրջանի պատմութիւնը, համաձայնեցնելով այն տուեալներուն, որոնք ձեռք բերուեցան Ն. Լամբրոնացւոյ կենսագրութեան ուսումնասիրութեան քննարկին: Խմբագրութիւն:

Դամբանարանին կը հային Կոստանդին գրչին տողերս. Ներսէս եւ Հեթում եղբարք «պայծառացուցանեն զայս աստուածաչէն Միարանութիւնս հանգստարան նախնեաց իւրեանց» (անդ, 564): Այս Հանգստարանը փոխադրուեցան անշուշտ Օշին Ա.ի եւ Հեթում Ա.ի ոսկրները. եւ հոն թաղուեցան Օշին Բ. եւ իր ընտանիքն ու սրբիք: Վերագոյն տեսանք «Գիրքն յիշատակի ննջեցելոց», որ 1167—1195 հոս թաղուածներու անունները կը յիշատակէր: Ներսէս քեռորդի Ն. Լամբրոնացւոյ 1205ին ակնարկելով Լամբրոնն ու Սկեւոայ կը գրէր. «յորում տեղուջ ծնունդ եւ սնունդ Սրբոյս (Ներսիսի). եւ յորոց միջի եւ այժմ դամբարանն սորա» (Սիւրմէան, Յուց. Եւրոպ. 43ր):

Սկեւոայ անունը առաջին անգամ 1173ին կը յիշուի: Այն անշուշտ հինաւուրց անունն էր այն տեղւոյն կամ ազարակին, որուն վրայ հիմնուած են Եկեղեցին եւ վանքը:

Սկեւոայ կը գտնուէր «մերձ» կամ «առնթեր» Լամբրոն բերդին: Տեղը չէ ճշդուած տակաւին: Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, 97, նկատի առնելով Յակոբ գրչի 1233ին գրած Աւետարանի յիշատակարանին տեղեքս. «գրեցաւ... յաշխարհիս Կիլիկիացոց, ի նահանգիս Տարսնօք, առ ստորոտով լեւինն Տորոսի, յանձատոյց դղեկիս Լամբրոն, ի փոքրիկ ազարակիս, որ Յոհաննի կոչի» (Յովսէփեան, անդ, 901), կ'ենթադրէ, թէ Սկեւոան «սա ազարակի անդ» եղած ըլլայ, բերդին հիւսիս արեւելեան կողմը: Եթէ այդ ազարակը վանքին մօտերը գտնուած ըլլար, գրիչը անտարակոյս պիտի յիշէր նաև Սկեւոան: Տէր-Ղազարեան, Բաղմավէպ, 1948, էջ 87—88, կը գրէ. «Սկեւոայ հիմնուած է... բերդին ստորոտը, բերդէն զատուած էր ձորով մը: Երկու եկեղեցիներ կը գտնուէին հոն, Ս. Նշան եւ Ս. Փրկիչ»: Թէ ի՞նչ աղբիւրք առած է այս յստակ ջուրը, ինձ անձանօթ է: Գիտեմ միայն, թէ ի Սկեւոայ Ս. Նշանի միայն մասունքը կը գտնուէր, առանց սեպհական եկեղեցւոյ:

Միակ եկեղեցին, որ կար հոն, Ս. Փրկիչ (նաև Ամենափրկիչ) կը կոչուէր: Այդ եկեղեցին շինած էր Օշին Բ. հաւանորէն 1154/5էն ետքը: Մինչ այն գոյութիւն ունէր Ս. Աստուածածնի տաճար մը. կը պատմէ Սամուէլ Ակեւուացի 1190ին, թէ Սմբատ-Ներսէս երբ

տակաւին ստեղծաց էր, հիւանդացաւ. «Եւ բերաւ ի հաւատարիմ ծնողացն եւ ընծայեցաւ ամենօրհնեալ եւ միշտ փառաւորեալ Աստուածածնին ի տաճար անուան իւրոյ, որ ի վանքս Սկեւոայ առնթեր բերդիս» (Յովսէփեան, անդ, 543—544): Այս կը պատահէ 1154/5ին: ԺԲ. դարու յիշատակագիրները Ս. Փրկիչի կառուցուելէն ետքը այս տաճարի յիշատակութիւնը չեն ըներ: Բայց կ'երևայ թէ Ս. Փրկիչի մէջ կար Աստուածածնի խորան մը: Իսկ ԺԳ. դարուն գրչագիրները գրեթէ միարան կը կրկնեն. «ընդ հովանեաւ սուրբ եկեղեցւոյ որոյ անուն սուրբ Փրկիչ կոչի, եւ Մօր նորին Աստուածածնի եւ գերահոշակ կենսուեակ սուրբ Նշանի»:

Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, 97, կը գրէ. «Այլ կրկին էին մենաստանքն (ի Սկեւոայ). մին բուն վանքն եւ միւս՝ անապատն. յառաջունն էր Ս. Աստուածածին եկեղեցի մեծ, զոր ասեն շինեալ Բ. Օշնի հօրն Ս. Ներսիսի»: Սիսուանի հեղինակին անձատելի էին տակաւին այն երկու 1173ին գրուած յիշատակարանները, զորոնք յիշեցինք, եւ որոնք օշինաչէն եկեղեցին Ս. Փրկիչ կ'անուանէին: Նկատմամբ «անապատի» մը գոյութեան չունինք վկայ: Բառս «անապատ» կը կիրարկուի Սկեւոայի համար, բայց լոկ «վանք» իմաստով: Սկեւոայի համար ունինք արտայայտութիւններս ԺԲ. եւ ԺԳ. դարու գրչագիրներու բերանը. «Մեծանուն անապատն Սկեւոայ, Մեծ ժողովարանս Սկեւոայի, ի հոշակաւոր անապատս Սկեւոայ. յաստուածապահ Սրբարանս մեծի ուխտիս Սկեւոայի. ի սուրբ Մենաստանս Սկեւոայ. մեծ եւ հոշակաւոր սուրբ ուխտս Սկեւոայ» եւ այլն:

Սկեւոայի վանքէն զատ կար Գեմրոճգերի վանքը Լամբրոնի հովանաւորութեան տակ, որուն եկեղեցին Ս. Աստուածածին կը յորջորջուի եւ վանքը «Եղբայրանոց» կամ «Միարանակեաց վանք». Անապատ կոչեցեալ»: 1198ին ոմն գրիչ Ոսկերեանի ճառերը օրինակած է Ներսէս Լամբրոնացւոյ համար «Եղբայրանոցս որ ի գաւառիս Լամբրոնի, որ գեղջուկ բարբառով ի հին սովորութենէն եւ Գեմրոճգեր յորջորջի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ յառաջնորդութեան սրբասէր եւ հարազատ եղբարց Աւետաց եւ Յոհաննիս» (Յովսէփեան, անդ, 631—632): Իսկ 1205ին կը գրէ Լամբրոնացի Ներսէս քահանայ, թէ իր մօրեկոր Պատարագի Մեկ-